

Peder Nolds kornbøger (se s. 189) er guf for bogorme af alle slags. Nold var købmand i Skælskør fra 1720'erne til 1757. Han indgik hvert år aftaler med en række af omegnens præster om at aftage større eller mindre dele af deres præstetiende. Aftalen indebar, at præsterne anviste bestemte bønder til levere tiendekorn direkte til købmanden. I Nolds kornbøger er hver af præsterne forsynet med "kontoblade", hvor de pågældende bønders navne, landsbyer, kornmængder og leveringsdatoer er indført. Enkelte præster leverede også en del korn af egen avl. Og pastor Suhr i Høve fik hvert år en portion malt af købmanden som modydelse. I 1755/56 drejede det sig om 28 tdr. Fjerpennen er fundet i en handelsbog fra en anden Skælskør-købmand fra omkring 1800. Foto Bodil Barsøe/LAK.

Korn, købmænd og kreditter

Om kornhandel og kornpriser i Sydvestsjælland ca. 1740–1807

Jørgen Mikkelsen

Fortid og Nutid oktober 1993, hefte 3, s. 179–213.

I historieforskningen har der været en udtalt tilbøjelighed til at behandle by og land hver for sig som adskilte størrelser. En forsvarlig analyse af Danmarks samfundsøkonomi før industrialiseringen kræver imidlertid, at netop relationerne mellem land og by bliver grundigt belyst. Jørgen Mikkelsen viser i denne artikel nogle af de rige muligheder i den henseende, der ligger i kombinationen af forskellige kildetyper. Undersøgelsen af tre sydvestsjællandske købmænds kornhandel op gennem 1700-tallet tyder på en mere åben markedsstruktur, end man almindeligvis har været tilbøjelig til at forestille sig. Det antydes tillige, at kreditrelationerne mellem land og by var mere sammensatte, end det hyppigt bliver antaget.

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, cand.mag. i historie og humanistisk edb, Københavns Universitet. Arkivarvikar ved Rigsarkivet. Artikler om Sydvestsjælland 1730–1814 i *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt* 1986 og 1990; i *Slægter – skjolde – steder. Festskrift til Knud Prange*, 1990; og i *Maritim Kontakt* 1993.

De danske købstæders historie mellem 1660 og midten af 1700-tallet beskrives som oftest i mørke toner. Det mest sædvanlige prædikat er stagnation, og dette illustreres ved en sammenligning af befolkningstallene i 1672 og 1769. Ofte anføres de ødelæggende svenskekrige som den væsentligste årsag til den langvarige krise. Nok så afgørende var imidlertid den uheldige konjunkturudvikling med lave priser på korn og andre landbrugsvarer. Købstæderne fungerede primært som vareformidlere mellem det lokale opland og omverdenen. Byerne var derfor stærkt afhængige af landbrugets indtjening og forbrug; ja, de kan – med Ole Feldebæks ord – ligefrem betragtes som ”en integreret del af det danske landbrug”.¹ Kornpriserne nåede det absolutte minimum i 1730’erne, men først fra 1750’erne og 1760’erne indtrådte der prisstigninger, der afgørende brød med den hidtidige trend. De følgende årtier oplevede landet en sand prisekspllosion, dog med kortvarige tilbageslag i anden halvdel

af 1770’erne og i 1780’erne. Samtidig – og i sammenhæng med dette – voksede kornproduktionen og -eksporten kraftigt; der tales om en fordobling af høstudbyttet mellem 1770 og 1800 og en tre- eller femdobling af udførslen i løbet af 1700-tallet.²

Som en yderligere forklaring på købstædernes stagnation i det meste af 1700-tallet nævnes den stærke erhvervspolitiske favorisering af København. Hovedstadens erhvervsliv, der i forvejen nød godt af et stort, købedygtigt publikum, blev yderligere privilegeret gennem en række handels- og toldpolitiske tiltag. Fra regeringens side håbede man, at styrkelsen af København ville smitte af på provinsbyerne, men resultatet blev nærmest det modsatte.³ De ”florissante” konjunkturer under krige i Europa og Nordamerika i midten og slutningen af 1700-tallet var også først og fremmest til gavn for København og enkelte større byer, navnlig i hertugdømmerne. I de mindre købstæder var der meget få med kapital og

vovemod til at springe ud i et større internationalt handelseventyr; man holdt sig til de sædvanlige handelspartnere i Norge, hertugdømmerne, Tyskland (især Lübeck) og eventuelt Balticum. Derimod er der mange tegn på, at den positive udvikling i landbruget satte gang i selv helt små byer i 1790'erne.

Købstadskrisen i 1700-tallet er bestemt ikke noget historikerpåfund. Den findes i rigt mål bevidnet gennem datidens indberetninger. Her møder man gang på gang klager over landbefolkningens omgæelse af købstædernes privilegier. Det drejer sig vel især om gods ejere, der ikke lod sig nøje med at sælge hovedgårds- og landgildekorn, men tillige opkøbte bøndernes overskudsproduktion for at afsætte den uden om de lokale købmænd. Men der er også mange knubbede ord om omløbende bissekræmmere, ulovligt håndværk på landet, kromænd, der handlede med andet end drikkevarer, og meget andet.

Beklagelser over konkurrence fra nabobyerne er også almindelig kost. I en indberetning fra 1775 fremhævede købmændene i Roskilde således, at de handelsrettigheder, som Frederikssund havde opnået, var til stor skade for næringslivet i Roskilde. De dårlige besejlingsforhold i fjorden gjorde det nemlig meget svært at nærme sig domkirkebyen ad søvejen, medmindre man benyttede en pram. Næsten samtidig hævdede kræmmerlauget i Helsingør, at anlæggelsen af Frederiksværk havde givet et stort afbræk i sundbyens korn- og kreaturhandel. Og fra Neksø og Åkirkeby lød det helt bedrøveligt: *Men hvad Handel kand vel de øvrige Kiøbstæder vente sig hos dem [bønderne] naar de aarlig har Ærinde at reise 4 à 5 Gange til Rønne med Skatte-smør, Skatte-sæd, Bogklaring, Hovdvagt, foruden hvad de har at udrette hos Landets Øvrigheder og forresatte Cheffer, som snart alle opholder sig i Rønne.*⁴

Dansk købstadshistorisk forskning

har i meget høj grad været koncentreret om udforskningen af enkeltbyer – en naturlig konsekvens af, at en stor del af denne forskning findes i købstadshistorier, der i mange tilfælde er blevet til i forbindelse med byjubilæer eller lignende. Sjældent – og som regel ikke særligt systematisk – beskrives den pågældende købstads relationer til nabobyerne og til oplandet. Denne artikel søger at råde bod på denne mangel ved at kaste lys over visse aspekter af handelsmønstrene hos købmænd i Slagelse, Korsør og Skælskør – tre købstæder med en indbyrdes afstand på ca. 15–20 km. Der er tale om tre byer af vidt forskellig størrelse. Med sine 1.700–1.800 indbyggere omkring 1800 nåede Slagelse lige akkurat med på købstædernes ”top 20“, men på Sjælland blev byen kun i væsentlig grad overgået af København og Helsingør. Korsør lå med ca. 1.200 indbyggere i en mellemposition, mens Skælskør med sine 500–600 sjæle hørte til i ”lilleputgruppen“, om end der var et pænt stykke ned til Svaneke og Frederikssund med hhv. 248 og 262 indbyggere i 1801. Erhvervsstrukturen var også ret forskellig i de tre sydvestsjællandske byer, om end de alle havde et meget stort antal håndværkere, især skomagere. Korsør var stærkt præget af det maritime miljø, herunder fiskeri og færgefart, mens Slagelse havde et blomstrende vognmandserhverv. Der var også store forskelle på bymarkernes omfang. Slagelse var bedst stillet med 3.000 tdr. land *af den bedste Jordblanding*.⁵ Forskellene kommer klart til udtryk i tabel 1 (s. 182–183), der er et sammendrag af en oversigt over gennemsnitlig avl og forbrug i de sjællandske købstæder. Oversigten, der er udarbejdet i 1771 på basis af indberetninger fra de enkelte byer, er her sammenholdt med befolkningstallene ifølge folketællingerne i 1769 og 1787. Det skal bemærkes, at 1769-tællingen ikke medtager militærfolk, og at begge tællinger kan have visse andre mangler.

Således kan det påvises, at de 60 lemmer på Slagelse hospital er glemt i 1769, hvor byens befolkningstal i øvrigt virker usandsynligt lavt. Tallene for avl og forbrug er formentlig heller ikke fuldt troværdige. Under alle omstændigheder synes forbruget pr. person at have ligget næsten tre gange så højt i Præstø som i Kalundborg og Nykøbing, og dette kan næppe forklares ved forskelle med hensyn til militær indkvartering, kreaturhold og brændevinsbrænding. Alligevel er tabellen interessant, fordi den viser, at byerne på den ene side har haft en ret betragtelig egenavl, men på den anden side har været stærkt afhængige af tilførsel udefra. Kun Store Heddinge synes at have haft produktionsoverskud for visse kornsorter. Købstædernes befolkning må derfor have været overordentligt sårbar over for prissvingninger på korn.⁶

Og kornpriser er netop en af hovedhjørnestenene i denne artikel. Der er tale om en komparativ analyse af tre købmænds kornhandel i tiden ca. 1740–1807. De tre købmænd repræsenterer hver sin del af perioden, hver sin købstad og hver sin købmandstype. De fungerer derfor både som kontrast og som supplement til hinanden. De centrale spørgsmål er: Hvem solgte korn til købmændene? Hvor store mængder drejede det sig om? Hvordan lå priserne? Og på hvilke vilkår foregik handelen? Købmændenes afsætning indtager en mere perifer rolle, men der foretages dog enkelte undersøgelser af fortjenesten.

Det er også hensigten at sætte købmændenes kornhandel i relation til deres øvrige handel og andre økonomiske aktiviteter, herunder avlsbrug. Med udgangspunkt i kornhandelen vil der blive gennemgået en række eksempler på forskellige former for handelsforbindelser mellem købmænd og borgere, bønder, embedsmænd og godsadministratorer.

Sidst, men ikke mindst, skal undersøgelsen bidrage til en afgrænsning af handelsområdet for hver af de tre køb-

stæder, og hovedspørgsmålet er da, i hvor høj grad byerne delte det samme opland.

Det primære kildemateriale er en kombination af købmændsbøger og skiftesager. Som supplement bliver der inddraget diverse indberetninger, skattemandtal, jordebøger, godsforvalterbreve, godsregnskaber m.v.

Forskningsoversigt

Den litteratur, der danner inspirationskilde og referenceramme for artiklen, kan inddeles i tre grupper, nemlig litteratur om:

- by-land-relationer;
- provinskøbmændene og deres handelsforbindelser; og
- dansk kornhandel og prisudvikling i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

I den første gruppe indtager Börje Hanssens klassiker *Österlen* en prominent plads. Hanssen inddrager et endog usædvanligt bredt sammensat kildemateriale til en kortlægning af de økonomiske og sociale relationer i Østskåne i tiden omkring 1800. Bogen kan fremhæves på grund af den stærke sammenkædning af økonomi og kultur og på grund af introduktionen af et fleksibelt oplandsbegreb. Hanssen foretrækker at tale om influensfelter og aktivitetsfelter, og han pointerer, at en købstads influensfelt ser helt forskelligt ud alt efter, om man på et kort indtegner store eller små købmænds kreditrelationer eller embedsmænds, håndværkeres eller daglejerens geografiske mobilitet eller ægteskabelige forbindelser. Ja, den enkelte person indgår endda i forskellige aktivitetsfelter på én og samme tid.⁷

Nogle af de samme overvejelser går igen i seminarrapporten *By og bygd. Stad og omland*, hvor Finn-Einar Eliassen med udgangspunkt i et norsk skifte-

Table 1. Købstædernes kornavl og kornforbrug (antal tdr.).

Købstad:	Befolkning 1769 - 1787	Rug	Byg	Havre	Andre	I alt:
Helsingør	3.381 - 4.829	237 9.637 (2%)	300 8.600 (3%)	375 2.375 (16%)	2.000	912 22.612 (4%)
Hillerød	1.040 - 1.204	177 1.677 (11%)	324 2.324 (14%)	281 1.281 (22%)		782 5.282 (15%)
Slangør	414 - 311	389 1.140 (34%)	795 1.598 (50%)	365 648 (56%)		1.548 3.386 (46%)
Frederikssund	216 - 190	8 368 (2%)	6 727 (1%)	30 258 (12%)	25	44 1.378 (3%)
Roskilde	1.620 - 1.871	790 3.000 (26%)	1.880 3.500 (54%)	2.500 3.200 (78%)		5.170 9.700 (53%)
Holbæk	1.211 - 1.159	500 1.800 (28%)	1.800 2.400 (75%)	430 1.200 (36%)	130 200 (65%)	2.860 5.600 (51%)
Nykøbing	500 - 532	192 628 (31%)	397 954 (42%)	45 215 (21%)	9 33 (26%)	643 1.830 (35%)
Kalundborg	1.264 - 1.375	200 1.900 (11%)	290 2.400 (12%)	290 900 (32%)	300	780 5.500 (14%)
Ringsted	703 - 730	496 1.699 (29%)	1.613 1.823 (88%)	1.983 2.514 (79%)	145 245 (59%)	4.237 6.281 (67%)
Slagelse	1.289 - 1.722	300 1.300 (23%)	1.300 3.800 (34%)	1.700 2.200 (77%)	350	3.300 7.650 (43%)
Korsør	1.280 - 1.269	150 2.500 (6%)	520 5.000 (10%)	480 2.000 (24%)	200 600 (33%)	1.350 10.100 (14%)
Skælskør	568 - 501	150 1.270 (12%)	360 1.930 (19%)	180 800 (23%)	60 130 (46%)	750 4.130 (18%)

Købstad:	Befolkning 1769 – 1787	Rug	Byg	Havre	Andre	I alt:
Næstved	1.317 – 1.501	70 3.000 (2%)	35 4.000 (1%)	35 2.500 (1%)	400	140 9.900 (1%)
Vordingborg	765 – 960	120 1.165 (10%)	274 1.279 (21%)	94 834 (11%)		488 3.278 (15%)
Præstø	379 – 402	200 800 (25%)	200 2.200 (9%)	100 1.000 (10%)	80	500 4.080 (12%)
St. Heddinge	514 – 565	450 635 (71%)	967 640 (151%)	763 709 (108%)		2.180 1.983 (110%)
Køge	1.340 – 1.366	100 2.206 (5%)	36 3.408 (1%)	84 901 (9%)	656	220 7.171 (3%)
Stege	791 – 829	600 1.275 (47%)	850 1.600 (53%)	180 250 (72%)	535 640 (84%)	2.165 3.765 (58%)
I alt:	19.121 – 21.825	5.129 35.999 (14%)	11.946 48.182 (25%)	9.915 23.785 (42%)	1.078 5.659 (19%)	28.067 113.625 (25%)

Kilde: LAK. Sjællands Stiftamt. Købstædernes div. årlige indberetninger 1765–1790 (S. No. 1a). Der er afrundet til hele antal tdr. Øverst angives byens egen avl »i et middelmaadig got Aar«, dernæst (fed skrift) »hvad deraf paa et hvert Stæd i alt Consumeres og behøves« og nederst (i parentes) byens selvforsyningsgrad (beregnet af forfatteren). Tallene for hvede, boghvede, ærter og vikker er her lagt sammen under betegnelsen »andre«. Der er uden tvivl store mangler i denne gruppe. Sorø indgår i de to opgørelser over befolkningstal (1769: 519, 1787: 509), men savnes i opgørelsen over kornavl og -forbrug.

materiale argumenterer for en opdeling af større købstæders oplande i indre, ydre og perifere handelsområder. Stein Tveite supplerer ved at påpege, at en by kunne have forskelligt handelsområde, afhængig af hvilken vare, der var tale om.⁸

To af de mest omfattende undersøgelser af danske købmænds handelsforbindelser er Svend Larsens disputats om det fynske rådsaristokrati i 1600-tallet og Per Bojes afhandling om danske provinskøbmænd 1815–1847. Larsens

værk udmærker sig bl.a. ved påvisningen af Odense-købmændenes ”hegemoni“ over for handlende i de små nabo-købstæder. Bojes afhandling indeholder en lang række interessante analyser af købmændenes kontakter til bønder, borgere og prangere og af betalingsvaner, sæsonsvingninger m.m.⁹

Bojes fremstilling bygger i væsentlig grad på handelsbøger, og det samme gælder Allan Frandsens artikel *Bonden og købmanden*, der handler om Århus-købmændenes handelsaktiviteter

Denne lille fine bygning - 8 m lang og 6 m bred - har ført en såre omskiftelig tilværelse. Fra 1500-tallet til 1740 dannede den fysisk ramme om Skælskør latinskole, og fra 1748 var den fribolig for to fattige familier. Så sent som i 1950'erne blev den benyttet som husvildebolig. Oprindelig fungerede huset imidlertid som kirkelade; det var her, kirkens tiendekorn blev tærsket og opbevaret, indtil kirkeværgen fandt afsætning for det. Formodentlig har huset været noget længere på dette tidspunkt. Efterhånden som det blev almindeligt at bortsælge og bortforpagte kirketiender til godser, institutioner og privatpersoner, blev mange kirkelader overflødige og som følge deraf enten revet ned eller indrettet til anden brug.

1830–1860, og Margit Baad Pedersens bog *Købmand og høker på landet*, der ganske vist behandler tiden efter næringsfrihedens indførelse, men indeholder mange gode iagttagelser, der også har gyldighed for ældre perioder. Derimod er der ikke skrevet meget om købmændsbøger fra 1700-tallet. Dog kan Henrik Vedel-Smiths artikel om købmandshuset Diderichsen i Nakskov fremhæves.¹⁰

Af anden litteratur om købmænd og handel i 1700-tallet skal her kun nævnes to artikler. Den ene er Gregers Hansens komparative studie om købmænd i Maribo og Sakskøbing. Han påviser meget nære slægtsforbindelser mellem købmændene i de to købstæder, og han

dokumenterer, at de største købmænd indtog en ganske dominerende stilling i bylivet. Den anden artikel er Andreas Jørgensens gennemgang af en hemmelig aftale fra 1736 mellem købmændene i Stege. Aftalen havde til formål at begrænse konkurrencen mellem købmændene m.h.t. kreditgivning, indkøbspriser for korn og salgspriser for andre varer. Aftalen ser dog ikke ud til at have fungeret i praksis.¹¹

1700–1800-årenes kornhandel, kornpriser og kornpolitik har givet anledning til en ret så frodig forskning. Det mest relevante bidrag i denne sammenhæng er Fridlev Skrubbeltrangs artikel om kapitelstakster og kirkekøb. Kirkekøbene, der blev indført i 1670'erne og

anvendt langt op i 1800-tallet, kan opfattes som et lokalt sidestykke til kapitelstaksterne, idet begge fungerede som rettesnor ved forskellige handeler og afgiftsydelser. På Sjælland eksisterede der én kapitelstakst for hele øen; den blev fastsat af bispem og stiftamtmanden i fællesskab. Kirkekøbene gjaldt derimod kun for ét eller evt. to amter, og disse takster blev udarbejdet af amtmanden og provsterne efter forudgående indberetninger fra præster og købmænd. Kapitelstaksterne blev sædvanligvis udsendt i januar, kirkekøbene i februar. Skrubbeltrang har sammenlignet 1700-årenes sjællandske kirkekøb med kapitelstaksterne, og det fremgår, at sidstnævnte næsten altid lå højest. Navnlig i de år, hvor prisniveauet var lavt, kunne afstanden mellem kapiteltakst og kirkekøb være ganske betragtelig. Der kunne også være betydelige forskelle mellem kirkekøbene i de enkelte amter. For den sidste fjerdedel af århundredet iagttages dog en tilnærmelse mellem kapiteltakster og kirkekøb, ligesom forskellene mellem de enkelte kirkekøb blev noget mindre. Det er nærliggende at tage dette som udtryk for, at Sjælland i stigende grad kom til at fungere som ét marked. Skrubbeltrangs hovedkonklusion er dog, at 1700-tallets markedspriser på korn må have været endnu mere ustabile, end kapiteltaksterne giver udtryk for, og forskellige undersøgelser af gods- og kompagniregnskaber underbygger denne formodning.¹²

Kristof Glamann gennemfører endnu et anslag mod kapiteltaksterne. Han gør opmærksom på, at der blev anvendt topmål ved naturalieydelser af tiende og landgilde, men strøget mål ved almindelig handel. Kapitelstaksterne må derfor reduceres med 4 % for at kunne sammenlignes med markedspriser. Derimod er det umuligt at tage højde for varierende "tæthed" af kornet.¹³

Lars Rumar anlægger en endnu mere skeptisk holdning til de officielle pris-

takster. Han påviser, at der manglede klare regler for, hvordan kapiteltaksterne skulle fastsættes, og dette kan uden tvivl give noget af forklaringen på de ofte besynderlige forskelle mellem de enkelte stifters takster. I Sjællands stift blev der således helt frem til 1812 kun indhentet prisoplysninger fra Københavns-området og Nordsjælland! Men vigtigere er det dog, at kapiteltaksterne ikke tager højde for de prissvingninger, der måtte forekomme i årets løb. Rumar mener, at disse kunne være ganske betydelige, og at de kunne optræde pludseligt og uforklarligt og være af meget kort varighed. Denne antagelse bygger på en detaljanalyse af et par usædvanligt omhyggeligt førte kornbøger fra årene omkring 1830.¹⁴

Der er ingen tvivl om, at Rumar sætter fingeren på et ømt punkt, men alligevel forekommer afvisningen af kapiteltaksternes anvendelsesmuligheder noget overdrevet. Under alle omstændigheder er det problematisk at drage så generelle slutninger om prissvingninger ud fra et materiale, der dækker så kort en periode – navnlig da en stor del af prisforskellene uden tvivl kan forklares ved kvalitetsforskelle.

Der er i hvert fald ikke noget at sige til, at Claus Rafner i sin behandling af fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802 anvender kapiteltaksterne som indikator for bøndernes salgspriser og dermed også for deres indtjeningsmuligheder. Hans konklusion er, at kornpriserne i løbet af 1700-tallet voksede langt mere end skattebyrden, hvad der alt andet lige måtte betyde en større realindkomst for bønderne. Ud over kapiteltaksterne inddrager han de københavnske torvepriser 1723ff samt indberetningerne om købstædernes torvepriser 1777ff. Han finder, at de københavnske priser frem til ca. 1760 i gennemsnit lå ca. 5 % under kapiteltaksterne og herefter ca. 7 % over. Købstædernes torvepriser svarede nogenlunde til kapiteltaksterne under høj-

konjunktur, men lå lidt lavere under lavkonjunktur. Når man tager Glammans resultater i betragtning, bliver resultatet ifølge Rafner, at kapitalstakster og markedspriser stort set fulgtes ad frem til 1760, i det mindste for Sjællands vedkommende, hvorefter kapitalstaksterne lå 5–10 % for lavt.¹⁵

Hertil er dog at bemærke, at prisniveauet i København som regel var væsentligt højere end i resten af landet, bl.a. på grund af omkostningerne ved at transportere varer fra provinsen til hovedstaden. Rafner gør heller ikke overvejelser om troværdigheden af prisoplysningerne fra købstæderne. I denne forbindelse er det i øvrigt et spørgsmål, om kornhandelen på købstadstorvene har været særligt omfattende i forhold til handelen i købmandsgårdene, og om prisniveauet har været det samme de to steder. I 1759 skrev præsten i Skælskør således: *Det gamle Axel-Torv er endnu i sit fulde Begreb, men bruges ikke; Ingen Bonde kjører did med sine Vare; al Handel og Vandel er snart i den øster Ende af Byen* (hvor hovedparten af købmandsgårdene lå). I 1775 afgav byfogeden i Store Heddinge en erklæring af nogenlunde samme karakter.¹⁶

Forudsætningen for, at bønderne kunne nyde godt af de stigende kornpriser, var imidlertid, at de havde korn at sælge i større omfang, og dette spørgsmål har givet anledning til en del diskussion. Thorkild Kjærgaard har holdt stærkt på bøndernes evne til at sælge, og Rafner går også ind for det – om end tøvende. Karen Schousboe, derimod, ytrer stor skepsis efter at have analyseret sig frem til et gennemsnitligt foldudbytte før landboreformerne på 4–6. Hun bemærker dog, at der var stor variation med hensyn til jordens bonitet, foldudbyttet, udsædskapaciteten og husstandens størrelse. Hvert enkelt gårdbrugs økonomi må derfor betragtes som en unik størrelse. Endelig rejser Birgit Løgstrup spørgsmålet, om det var almindeligt, at herskabet stillede sig

hindrende i vejen for bondens frie salg til købmanden, så længe bonden havde gæld til godset. Formodningen herom bygger på studier af korrespondance fra Løvenborg gods, hvoraf det også fremgår, at godsejeren frygtede for, at bønderne ville blive udnyttet af købmændene. Rafner retter flere gode indvendinger mod Løgstrups synspunkter.¹⁷

Mens der er diskussion om bøndernes markedstilknytning, kan der ikke være tvivl om, at tiendemodtagerne har haft en hel del korn at afhænde til købmændene. Tiendeafgifterne var opdelt i kirke-, konge- og præstetiender, men da salg og forpagtning af tiender var meget udbredt i 1700-årene, er det ofte vanskeligt at danne sig et overblik over, hvem der på et givet tidspunkt rådede over de forskellige afgifter. Det normale synes dog at have været, at præsten disponerede over præstetienden. Konge- og kirketiender, derimod, kunne bero hos godser, institutioner, godsfunktionærer, embedsmænd, købmænd og sognebørnene (i fællesskab). For godsernes og institutionernes vedkommende drejede det sig som regel om ejerskab, for de øvrige grupper om forpagtning. Sigurd Jensen har i sin disputats viet et længere kapitel til tiendevæsen. Han giver en ret fyldig oversigt over de tiendeforeninger, der blev indgået i årene efter 1796 – dvs. efter, at de centrale myndigheder havde opfordret tiendetagere og -ydere til at slutte aftaler om faste årlige tiendeafgifter in natura eller i penge. Jensen mener dog ikke, at tiendeafløsning slog ordentligt igennem, før der blev udstedt direkte påbud om det i 1810. Hvordan tiendevæsenet er blevet administreret tidligere, kaster Jens Holmgaard lys over i en artikel om bortforpagtning af baroniet Lindenborgs tiender ca. 1720–1752. Han gennemgår forskellige former for forpagtning og påviser bl.a. en vis positiv korrelation mellem forpagtningsafgiftens størrelse og kornprisernes niveau.¹⁸

Endelig er der grund til at nævne to

artikler om kornspekulation. Jens Holmgaard har behandlet baggrunden for kornprisstigningen 1740, og Lars Henningsen har skrevet om misvækst og kornspekulation i hertugdømmerne 1698–1847.¹⁹ Begge understreger kraftigt, at det danske prisniveau var stærkt afhængigt af de internationale kornpriser, og at der sagtens kunne være høje priser i Danmark, selv om høsten var god her til lands. I disse højprisår kunne danske kornsælgere tjene store penge på at afsætte korn til Vesteuropa, og dette gjaldt vel især for hertugdømmerne, der var så tæt på de store markeder i Nordtyskland og Holland. Resultatet kunne blive en voldsom knaphed på korn i Danmark. Det samme var tilfældet, hvis kornsælgere tilbageholdt deres varer i forventning om endnu bedre priser på et senere tidspunkt. Holmgaard og Henningsen belyser også, hvordan udsigten til krig i Europa (f.eks. i 1740 og 1755–1756) kunne anspore til hamstring af korn og dermed være med til at presse prisen i vejret. Desuden giver Henningsen en række eksempler på, at kornmangel og dyrtid skabte en sådan social uro i de sønderjyske købstæder, at de lokale myndigheder måtte tage drastiske skridt for at genoprette roen.

Peder Nold, Skælskør

Efter denne litterære odysse må det være tid til at komme i gang med empirien. Vi begynder med Peder Nold (f. ca. 1700), der var købmand i Skælskør fra midten af 1720'erne til sin død i 1757. De årlige byskatteligninger giver indtryk af en stabil og solid købmand, der gennem det meste af perioden lå på niveau med tre-fire andre handlende, men et pænt stykke under byens mator Lorens Pedersen.²⁰ Ekstraskattemandtallet fra 1743 viser, at Nold havde fem ansatte, og hermed placerer han sig tæt ved gennemsnittet for de

tolv Skælskør-borgere, der ernærede sig ved handel på dette tidspunkt.²¹

Nold førte flere sideløbende handelsbøger, men kun fire af disse er bevaret. Til gengæld dækker de tilsammen stort set hele hans tid som købmand, ligesom de belyser forskellige sider af hans virke. Det drejer sig om en hovedbog 1725–1736, en kladdebog 1744–1757 og kornbøgerne 1741–1749 og 1749–1757.²² Hoved- og kladdebøgerne opregner købmandens kreditkunder. Vi får at vide, hvilke varer, den enkelte kunde har købt, og normalt også hvornår – og i nogle tilfælde er det desuden noteret, hvornår betalingen har fundet sted. I hovedbogen har hver kunde sin(e) faste side(r), hvorimod kladdebogen for det meste har karakter af en journal, hvor kreditgivningen er indført i kronologisk rækkefølge. Hovedbogen er formentlig ajourført med jævne mellemrum, og da er kun den endnu ikke betalte gæld blevet overført fra kladdebogen.²³ Man kan altså ikke regne med, at alle kreditrelationer i et kundeforhold er ført ind i hovedbogen. Og kontanthandel vil kun i meget sjældne tilfælde finde vej til disse bøger.²⁴ Det er derfor et spørgsmål, hvor repræsentativt et billede, bøgerne giver af den totale handel. Man kan dog rimeligt sikkert gå ud fra, at købmanden ikke gav kredit – i alt fald ikke i større omfang – medmindre han kendte kunden forholdsvis godt og havde tillid til dennes betalingssevne. Her spiller den geografiske afstand mellem købmandens og kundens bopæl uden tvivl en stor rolle. På denne baggrund kan det ikke overraske, at hele 59 af de 259 kunder, der omtales i Peder Nolds hovedbog, var indbyggere i Skælskør. Mere interessant er det, at bogen også indeholder navnene på 28 personer i Slagelse, 34 i Sorø og 20 i Pedersborg (få km. nord for Sorø). Der nævnes også en del andre kunder fra Sorø-området, deriblandt kromanden i Krehuset, ca. 3 km øst for byen. Han er noteret for en lang række køb af drikkevarer, kryd-

derier m.m. For hovedparten af de øvrige Sorø-folk er der kun registreret ganske få handeler, og for flere drejer det sig udelukkende om køb af små mængder hør på byens sommermarked. Det er meget usædvanligt at finde kreditgivning fra købmænd til markeds-kunder, og dette giver grund til at tro, at Nold har haft et betydeligt kendskab til egnens befolkning. Denne formodning bestyrkes af, at Nolds onkel, Poul Snabel, var købmand i Sorø, og de to mænd havde da også meget tætte handelsforbindelser. Imidlertid er der flere tegn på, at købmændene i Sorø og Skælskør generelt havde gode kontakter til hinanden i 1730'erne. En indberetning om varelagrene hos tre købmænd (de største?) i Sorø 1732 viser i hvert fald, at de lå inde med en masse fremmede produkter, der var fortoldet i Skælskør. Korsør toldsted nævnes derimod – overraskende nok – ikke i denne oversigt.²⁵

Peder Nolds hovedbog nævner næsten ingen bønder, men dette skyldes helt sikkert, at han har haft en særlig hovedbog for disse kunder. Kladderbogen rummer nemlig en del bemærkninger, der kun kan forstås som hentydninger til en tabt hovedbog. I kladderbogen er der navne på over 100 gårdmænd, husmænd og landhåndværkere, og enkelte af dem ses at have haft temmelig mange kreditkøb. Det er tydeligt, at den geografiske spredning er helt anderledes end i hovedbogen. Landsbyerne inden for 7–8 km.s afstand fra Skælskør er totalt dominerende, og navnlig står Boeslunde, Sønderupsønder og Tranderup stærkt i billedet. De ligger alle mellem Skælskør og Korsør, og dette stemmer fint med, at Nold boede i den vestlige del af Skælskør. Mange købmændsbøger og skifter viser, at landalmuen fortrinsvis gjorde brug af købmænd i den del af købstaden, der lå nærmest deres egen bopæl.²⁶ En gennemgang af Peder Nolds kornbøger bekræfter, at hans kornopkøb næsten ude-

lukkende foregik inden for ca. 10 km.s afstand fra købstaden.

Kornbøgernes notitser kan inddeles i tre hovedgrupper. For det første er der hvert år lister over den løbende handel for hver kornsort. Her er der oplysninger om mængde (ofte nogle få skæpper), pris og (som regel) dato for hver eneste handel. Derimod nævnes leverandørens navn kun i de færreste tilfælde, men bopælen optræder ret ofte. Det fremgår tydeligt, at der var mange bønder iblandt, ligesom der var adskillige personer fra købstaden. Nolds egen avl er også medtaget, men den var ganske beskednen. Han ejede kun ca. 6 skp. htk.

Den anden hovedgruppe består af ”kontoblade“ for de godsejere, præster m.v., som købmanden indgik akkorder med vedrørende leverance af landgilde- og tiendekorn m.m. I langt de fleste tilfælde er det noteret, hvornår kornet blev leveret, hvilke bønder, der stod for transporten, og hvor meget, de havde med hver især. Enkelte år har Nold også oprettet konti for særligt leveringsdygtige bønder. De fleste noteres for mindre end 10 tdr., men tre nåede op på 20–40 tdr. Det viser sig dog, at alle tre svarede en meget høj præstetiende (3 3/4–4 tdr. byg), og den ene vides at have haft et jordtilliggende på intet mindre end 12 tdr. htk. I øvrigt optræder alle tre ret hyppigt i Nolds kladderbog.

Endelig har Nold enkelte år givet oplysninger om, hvordan kornet blev anvendt. Mest interessant er opgørelsen over 1743-afgrøden (noteret 30. juli 1744). Købmanden fortæller her, at han har købt 656 tdr. byg og udskibet 379 tdr. Resten er omdannet til malt, hvoraf langt det meste er blevet solgt. De 656 tdr. svarer ganske nøje til, hvad man når frem til ved at sammentælle de forskellige kvanta under løbende handel og diverse akkorder. Dette giver grund til at tro, at købmand Nold også de andre år har optegnet hele sin kornforsyning – eller at det i alt fald har været

Sådan så Peder Nolds købmandsgård ud, da Hugo Matthiessen kom forbi i 1913. Gården, der kan føres tilbage til omkring 1600, eksisterer stadigvæk. Disharmonien i den øverste vinduesrække afslører, at de fem fag længst til venstre oprindeligt har udgjort en selvstændig ejendom. Peder Nold lagde de to grunde sammen i 1752. Fotografi i Nationalmuseet.

hans hensigt at gøre det. Og hvorfor skulle det ikke også være tilfældet? Bøgerne har været til rent intern brug; der har altså ikke været økonomiske motiver til under- eller overdrivelse, tværtimod var det nyttigt for købmanden at have overblik over den samlede kornforsyning.

Som det fremgår af tabel 2 (s. 190–191), var der store udsving i Peder Nolds korntilførsel. Spørgsmålet er da, om denne tendens var repræsentativ for købmændene i Skælskør. Det er der faktisk grund til at tro, at dømme ud fra toldregnskabernes oplysninger om byens søværts udførsel af kornprodukter 1750–1756.²⁷ Med en enkelt undtagelse er der et fint sammenfald mellem Nolds

kornforsyning i én sæson og byens eksport det påfølgende år – en eksport, der varierede fra ca. 5.200 til ca. 11.500 tdr. korn, gryn og malt. Vel må man nok påregne et vist smugleri, men der er næppe store forskelle på dette fra år til år. Byg og malt udgjorde næsten hvert år mere end 80 % af byens samlede udførsel ad søvejen, og byggen repræsenterer en tilsvarende andel af Nolds samlede kornforsyning. I det følgende skal vi derfor stort set koncentrere os om denne kornsort.

Nold havde kun sporadiske kornhandelskontakter til egnens godser. I 1752 og 1754 lod Basnæs dog ca. 60 af fæstebønderne transportere landgildebyg ind til Nolds købmandsgård. Mange

Tabel 2a. Peder Nolds samlede kornforsyning (antal tdr. og skpr.).

	Byg	Rug	Havre	Andet	I alt
1741/42	458.3	43.7	35.4	7.2	545.0
1742/43	624.3	40.0	87.2	9.1	760.6
1743/44	656.0	29.5	53.2	7.2	746.1
1744/45	879.2	46.0	87.2	12.2	1024.6
1745/46	846.1	33.6	39.4	6.3	925.5
1746/47	782.7	42.4	84.6	6.6	916.7
1747/48	800.1	34.6	27.6	13.4	876.0
1748/49	637.2	32.3	64.1	12.3	746.0
1749/50	630.1	45.4	38.8	0.1	714.5
1750/51	1020.0	165.3	49.2	6.1	1240.6
1751/52	889.2	62.0	40.1	3.8	995.2
1752/53	1424.6	79.0	37.8	7.5	1549.3
1753/54	1284.5	136.0	90.3	3.7	1515.0
1754/55	1465.7	31.7	62.6	17.6	1578.2
1755/56	1064.4	52.0	39.4	6.4	1162.3
1756/57	821.6	45.3	27.4	1.4	896.1

Kilde: LAK. Peder Nolds kornbøger 1741–177. Der er afrundet til hele antal skæpper. »Andet« omfatter ærter, vikker og klinte.

gårdmænd måtte køre to gange for at få det hele afleveret. Og man kan forestille sig det leben, der må have været i købmandsgården den 7. november 1752, da ikke færre end 38 Basnæs-bønder indfandt sig for hver især at aflevere typisk 4 tdr. korn. Også Borreby og Gerdrup godser optrådte undertiden som sælgere, men i langt mindre målestok, og et par år dukker universitetsforvalteren op med landgilde fra universitetets strøgods.

Større betydning havde forsyningen fra egnens præster, degne og herredsfoged. De fleste år var der akkorder med 6–10 embedsmænd (eller deres enker), og i løbet af de 16 år blev det i alt til 26

personer. Hver af disse anviste deres afgiftspligtige bønder at levere tiende eller dommerkorn direkte til købmanden. Derved undgik embedsmanden selv en masse besvær med opbevaring og transport af kornet.

For hovedparten af præsterne og degnene var der tale om stærkt svingende leverancer til Nold. Umiddelbart skulle man forestille sig, at dette afspejlede variationer i høstudbytte, men en nærmere analyse viser, at langt de fleste af de involverede bønder – og det drejer sig om mange hundrede personer – leverede den samme mængde byg år efter år. Som et eksempel kan nævnes Peder Jørgensen i Gimlingetorp, der fra 1741

Tabel 2b. Peder Nolds forsyning af byg (antal tdr. og skpr.).

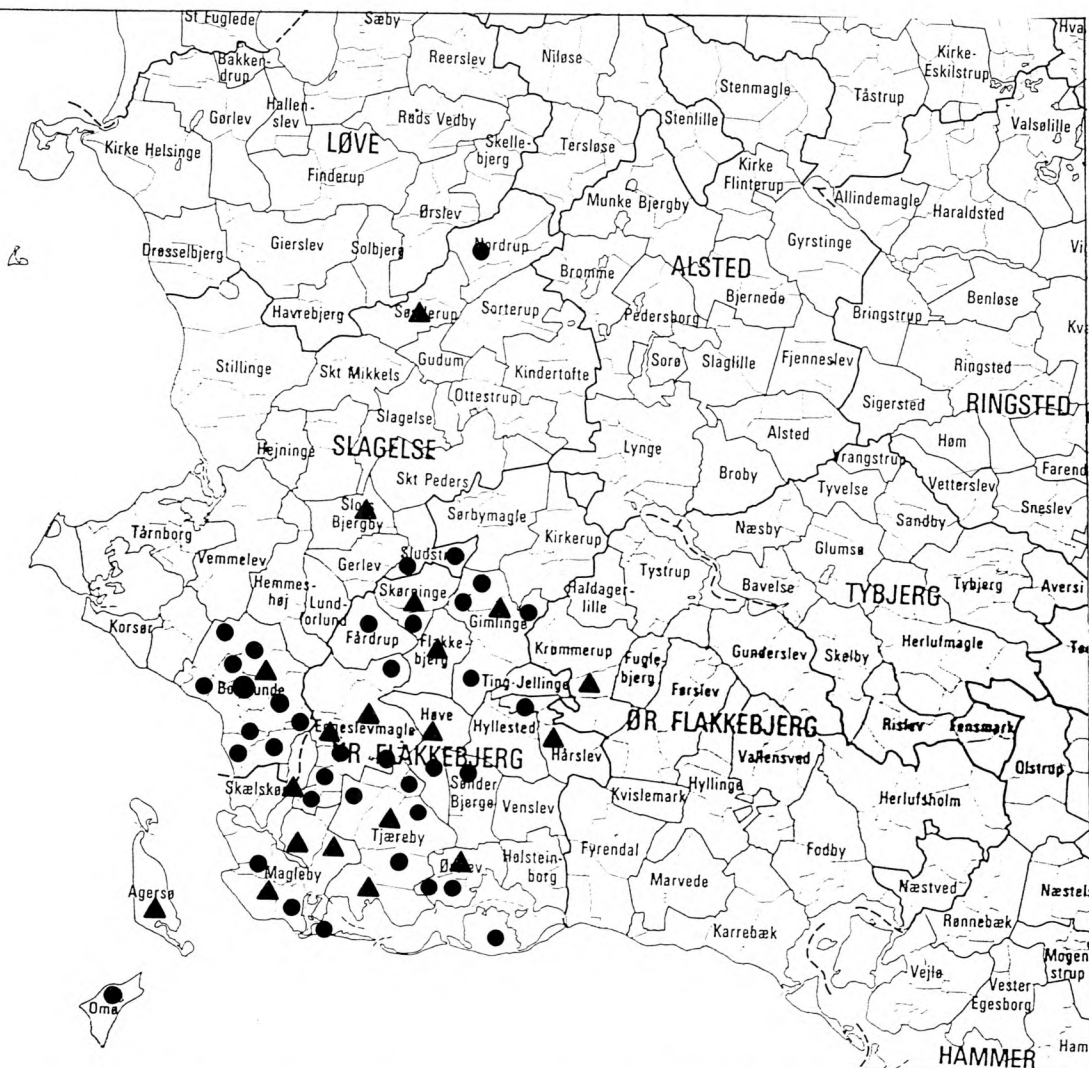
	Fra præster, degne og herredsfoged	Fra godser	Øvrige leverandører samt egen avl
1741/42	214.0	0	202.6
1742/43	395.1	0	189.1
1743/44	379.0	0	236.1
1744/45	370.3	0	470.3
1745/46	455.2	0	352.4
1746/47	409.2	55.2	281.7
1747/48	485.7	28.0	249.3
1748/49	369.4	38.0	191.7
1749/50	300.4	3	320.1
1750/51	447.3	40.0	532.5
1751/52	486.3	0	402.7
1752/53	478.3	389.1	557.2
1753/54	490.4	0	794.1
1754/55	360.2	443.8	661.6
1755/56	403.6	21.0	639.6
1756/57	402.5	109.1	310.0

til 1753 årligt kørte ind til Nolds gård med 2 tdr. 4 skp. tiendekorn for pastor Hviid i Gimlinge. Eller Høve-præsten pastor Suhrs decimant Rasmus Bøyesen i Flakkebjerg, der fra 1745 til 1754 årligt leverede 3 tdr. 5 1/4 skp.

Men det var så langt fra alle tiendeydere, der leverede korn til Nold hvert år. De fleste år sendte pastor Hviid således kun 5–10 af sine decimanter til Nold, men i 1751, 1752 og 1753 var det henholdsvis 46, 44 og 29. Ligeledes skete der en pudsig geografisk forskydning. I 1740'erne kom næsten alle leverancerne fra bønder i Gimlinge og Gimlingetorp, men i 1750'erne kom de andre landsbyer i sognet med i billedet,

og i 1755–1756 var Vemmeløse totalt dominerende.

En tilsvarende situation med et stærkt varierende antal tiendeydere kan iagttages på de fleste andre præste- og degnekonti, og nogle steder kan man også se en "glidning" mellem landsbyerne i et sogn. Flakkebjerg herredsfogeds konto er derimod præget af stor stabilitet i årene 1741–1748, hvor hen ved 150 bønder fra over 20 lokaliteter – alle inden for 7–8 km.s afstand fra Skælskør – hvert år leverede 1 eller 2, i sjældne tilfælde 3 eller 4, skp. dommerkorn til Nold. Totalt blev det til ca. 40 tdr. byg om året. I 1749 var ordningen imidlertid på retur: Nold modtog kun

Peder Nolds kornleverandører. Trekkanterne markerer bopæl for de embedsmænd og godsadministratorer, der indgik akkord med købmanden om levering af korn i et eller flere af årene 1741-1756. Cirklerne markerer øvrige kornleverandører i samme periode.

6½ tdr., og med en enkelt undtagelse optræder herredsfogeden ikke siden i Nolds kornbøger.

Alt i alt må man sige, at købmanden kun sjældent har modtaget hele præste- eller degnetienden, og ofte har han kun fået en lille brøkdæl. Provst Olivarius' dødsbo fra 1753 viser således, at der til kaldet hørte en præstetiende på 201 tdr. byg.²⁸ Provsten havde forsynet Nold med tiendekorn de foregående fire år, men kun med 23-43 tdr. Ganske vist

kan præsterne og degnene have beholdt noget af kornet sely, men en mere plausibel forklaring må være, at de har benyttet flere købmænd sideløbende. Det samme gælder herredsfogeden, hvis embedsomsråde var meget større end den ene mil omkring Skælskør. I hans konto savnes der for resten også visse landsbyer inden for Skælskørs nærmeste opland.

En lige så væsentlig pointe er, at tiendeafløsning i form af fler- eller man-

	Kapitals- takst	Kirkekøb	September	Oktober	November	December	Januar	Februar	Marts	April	Maj/juni
1741/42	1.88	1.68	1.16-1.32	1.32-1.48	1.48-1.64	1.48-1.64	1.64-1.68	1.64-1.72	1.64		
1742/43	1.44	1.20	0.74-1.00	1.00-1.20 (1.16)	1.00-1.22 (1.16)	1.08-1.16	1.08-1.16	1.16	1.12	1.00	
1743/44	1.28	1.00	0.80	0.80-0.88	0.80-1.00 (0.88)	0.80-1.00 (0.88)	0.88-0.92	0.88	0.80-0.88	0.80	
1744/45	1.24	0.80	0.56-0.64	0.64-0.72	0.72-0.76	0.72-0.76	0.72-0.76	0.72-0.76	0.74-0.80	0.74-0.80	
1745/46	1.48	1.08	0.64-0.72	0.64-0.76 (0.72)	0.68-0.80 (0.76)	0.80	0.80-0.92	0.88-1.00	1.00-1.04	0.88-1.04 (1.00)	
1746/47	1.80	1.36	0.72-0.88 (0.80)	0.80-0.88	1.04-1.16 (1.08)	1.16-1.20	1.20-1.24	1.16-1.36	1.08-1.36 (1.24)	1.04-1.16	1.16
1747/48	1.36	1.12	0.80-1.00	0.88-1.00	1.00	1.00-1.12	1.02-1.08	1.04-1.08	1.08		
1748/49	1.80	1.64	0.88-1.32	1.32	1.32-1.48 (1.40)	1.40-1.48	1.40-1.48	1.46-1.48	1.48-1.64	1.40	
1749/50	1.24	1.04	0.88-1.00	0.80-1.00 (0.92)	0.88-1.00	0.88-1.04 (0.92)	0.88-1.04 (0.92-1.00)	0.88-0.92	0.72-1.04 (0.80)	0.88	
1750/51	1.04	0.72	0.56-0.60	0.48-0.64 (0.60)	0.60-0.62	0.60-0.64	0.60-0.64	0.60-0.64	0.60-0.64	0.62-0.64	
1751/52	1.24	1.08	0.64-0.72	0.72-0.80	0.88-1.00	1.00-1.08	1.00-1.08	1.04-1.08	1.04-1.06	1.08	1.08
1752/53	1.24	1.04	0.76-0.84	0.76-0.80	0.80-0.86	0.86-1.00 (0.92)	0.88-1.00	0.84-0.92	0.84-0.88	0.84-0.86	0.80-0.84
1753/54	1.20	0.92	0.72-0.80	0.80-0.82	0.76-0.82	0.76-0.84	0.76-0.80	0.76-0.80	0.76-0.80	0.76-0.80	0.80
1754/55	1.16	0.84	0.64-0.76 (0.68-0.70)	0.64-0.80 (0.70-0.72)	0.68-0.76	0.72-0.80	0.72-0.80	0.72-0.80	0.76-0.80	0.80	0.80-0.82
1755/56	1.52	1.12	0.64-0.80 (0.72-0.76)	0.76-0.80	0.84-1.00 (0.92-1.00)	0.88-1.04 (1.00)	1.00-1.08	1.08-1.16	1.04-1.08	1.00-1.04	
1756/57	2.24	1.88	1.00-1.32 (1.16-1.24)	1.24-1.48 (1.48)	1.48-1.64 (1.56-1.64)	1.48-1.64 (1.64)	1.64-1.80 (1.72-1.80)	1.80-1.88	1.72-1.88 (1.80)	1.80-1.82	1.72-1.80

Tab. 3. Bygpriserne 1741-1757. Peder Nolds indkøbspriser sammenholdt med Sjællands stifts kaptelstakster samt Korsør og Antvorskov amters kirkekøb. Alle priser angives i rd. og sk. pr. td. I de tilfælde, hvor der har været store prisudsving hos Nold inden for samme måned, men hvor én eller to priser har været klart dominerende, er denne eller disse angivet i parentes. Enkelte priser, der ligger helt usædvanligt lavt, er udeladt ud fra den betragtning, at der formentlig er tale om varer af meget ringe kvalitet som f.eks. fordærvet korn.

geårige aftaler mellem tiendeydere og tiendetagere om levering af en bestemt mængde korn i skæppen må have været ganske udbredt i Vestsjælland i 1740'erne og 1750'erne. Dette resultat er i klar modstrid med Sigurd Jensens opfattelse.²⁹

Den løbende handel udgør en mindst lige så interessant del af kornbøgerne. Det er nemlig fortrinsvis her, vi finder de store udsving i den totale kornforsyning. Den løbende handel foregik lige fra september til april, ja undertiden maj og juni. Men toppunktet lå helt klart i december og – i lidt mindre udstrækning – januar. Dette stemmer fint med den almindelige antagelse, at bønderne som regel solgte deres korn kort tid efter tærskningen. Det var en nødvendighed for at få penge til skatter og afgifter. Der kunne ellers ofte være store penge at tjene ved at vente med at sætte kornet på markedet til sidst på vinteren. Tabel 3 (s. 193), der angiver Nolds indkøbspriser for byg ved løbende handel, viser dog, at der kun i de færreste af de 16 år var tendenser til prisstigning mellem nytår og forårsmånederne. Sæsonvariationerne for Nolds rug- og havrepriser er langt mindre end for byggen. Til gengæld er der for alle tre kornsorter – men især for de ”dyre” sorter rug og byg – meget hyppigt tale om store prisforskelle for varer, der blev handlet på samme tid. Dette er et klart vidnesbyrd om de store kvalitetsforskelle, der prægede datidens ofte meget ukrudtsplagede korn.³⁰

En sammenligning mellem Nolds bygpriser, kapitelstaksterne og kirkekøbene for Korsør og Antvorskov amter bekræfter i høj grad Skrubbeltrangs resultater, hvorimod Rafners konklusioner om prismønstret før 1760 viser sig uholdbare.³¹ Heller ikke Rumars tese om pludselige korttidssvingninger kan bekræftes. Det fremgår af tabel 3, at kirkekøbet for byg udgjorde 67–90 % (i gennemsnit 80 %) af kapitelstaksten, og at Nolds priser i februar (altså den må-

ned, hvor kirkekøbet blev fastlagt) lå på 90–95 % af kirkekøbet – dvs. næsten identisk med kirkekøbet, når man tager højde for, at denne takst også må være beregnet med topmål. I to af de udprægede lavprisår – 1750/51 og 1753/54 – kom Nolds priser dog ned på 85 % af kirkekøbet. I februar 1751 tilbød han således en bygpris, der kun var godt 60 % af kapitelstaksten. I højprissæsonen 1741/42 var Nolds priser til gengæld oppe på omkring 90 % af kapitels-taksten.

Det skal også bemærkes, at der i årene 1745/46, 1746/47 og 1755/56 spores en helt anderledes prisudvikling i kirkekøbet og hos Nold end i de sjællandske kapitelstakster. Derimod stemmer det sydvestsjællandske billede godt med kapitelstaksterne for Fyn og Lolland-Falster. Resultatet er knap så overraskende, når man betænker det københavns-orienterede grundlag for fastsættelsen af de sjællandske kapitelstakster.

Hvad rugen angår, udgjorde kirkekøbet i gennemsnit ca. 75 % af kapitels-taksten, idet afstanden mellem de to takster varierede fra 24 til 72 sk. pr. td. Det er vanskeligere at udtale sig om Nolds priser, da de er så fåtallige. Men det er tydeligt, at afstanden mellem hans rugpriser og kirkekøbet gennemgående var større end den tilsvarende afstand for byggen. I 14 af de 16 år havde han februarpriser, der udgjorde bare 55–70 % af kapitelstaksten. Når købmandens rugpriser relativt lå så meget lavere end bygpriserne, hænger det sandsynligvis sammen med, at rug i langt mindre grad var en handelsvare i Sydvestsjælland.

For havrens vedkommende lå Nolds priser i de fleste år på 60–75 % af kapitelstaksten, men svang sig dog i højprisårene 1741/42 og 1756/57 op på ca. 90 %. Til gengæld var Nolds priser ganske moderate i tre andre år med højtt prisleje: 1748/49, 1752/53 og 1755/56.

Indkøbspriserne ved kornakkorder er

Krebshuset, ca. 3 km øst for Sorø, fik kongelig bevilling som kro i 1735. Peder Nolds hovedbog viser imidlertid, at kroen eksisterede adskillige år forinden. Trods den relativt store afstand mellem Sorø og Skælskør havde kromanden Peder Hansen meget nære forbindelser til Nold, der solgte ham vin, brændevin, krydderier m.m. Ofte blev varerne leveret i Kongskilde mølle sydvest for Sorø. Mølleren var også en af Nolds meget stabile handelskontakter. Foto Flemming Jensen.

kun oplyst i få tilfælde, og de svarer da ganske godt til de samtidige priser ved løbende handel.

Til slut et par ord om Peder Nolds kornsalg. Norge og Flensborg var de helt store aftagere af købmandens kornprodukter. Skippernes navne anføres ofte, og flere steder omtales deres "føring", dvs. den mængde korn, som de måtte have med og sælge på egen hånd; det drejede sig gerne om 6–7 tdr.

Enkelte år har Nold også gjort notater om salgsprisen, og det er da muligt at gøre et skøn over fortjenesten. Hvis det bortsolgte korn er blevet opkøbt kort forinden, har købmanden kunnet hjemtage fortjenester på ca. 15–30 %. Om salget i 1743/44 og 1744/45 får vi oven i købet at vide, at Nold akkorderede 4 sk. over kirkekøbet med en af sine faste skippere i Flensborg. Akkorden i 1744

blev indgået i oktober, altså længe før kirkekøbets fastsættelse. Men ud fra den betragtning, at kirkekøbet næsten altid lå højere end indkøbsprisen, kunne han alligevel regne med en pæn fortjeneste. I det konkrete tilfælde tyder det på, at avancen blev lige omkring 20 %. Akkorden blev nemlig fraveget, så den reelle salgspris blev 8 sk. over kirkekøbet.³²

Jonas Lund, Slagelse

I modsætning til Peder Nold har Slagelse-købmanden Jonas Lund (f. ca. 1752) efterladt sig en anelig skiftesag, og herfra er der udskilt hele fem handelsbøger: Den ca. 800 sider store "kassébog" (reelt hovedbog), der dækker næsten hele hans virketid som købmand

(1783–1809); en kladdebog for de sidste fem leveår (1805–1809); to hovedbøger (1789–1809), der belyser kreditrelationerne til vareleverandørerne i København, Norge, hertugdømmerne, Nordtyskland og Balticum; samt en kornbog, der dækker perioden 1800–1808.³³ Lunds handelsbøger giver usædvanligt gode muligheder for at få et indblik i en provinskøbmands handelsvirksomhed i tiden omkring 1800. Men man kan beklage, at nogle af bøgerne fra hans ældre tid er gået tabt. Dette gælder bl.a. kornbogen fra tiden før 1800.

Næringstaksterne, der er en del af byskatteligningerne, viser, at Lund lige fra 1780'erne til sin død hævdede sig blandt de fem største købmænd i Slagelse, men han nåede aldrig at komme helt til tops.³⁴ Også hvad antallet af tjenestefolk angår, placerede Lund sig på linie med de andre større købmænd i byen. Vi kan følge udviklingen i byens ekstraskattemandtal, der foreligger for næsten hvert eneste år fra 1762 til 1812 og medtager alle ikke-militære personer, der var fyldt 12 år.³⁵ I etableringsårene nøjedes Lund med en eller to tjenestepiger, men i 1786 fik han en læredreng, og fra omkring 1790 til sin død holdt han til stadighed fire–seks (i korte perioder endda otte) ansatte.

Jonas Lund hørte ikke til de største jordejere i byen, men hans jord (17 tdr. 5 skp. land) var samlet i et vænge, der oven i købet lå særdeles fordelagtigt i forhold til købmandsgården. Han ser ud til at have haft et pænt udbytte af jorden. I kornbogen er der ret fyldige, om end temmelig rodede, regnskaber over dyrkningen 1800–1803, og de viser foldudbytter på 5–6 for havre og 8–9 for byg. I 1803 kunne han indhøste 65 tdr. byg, 27 tdr. havre og 19 læs hø til en samlet værdi af 384 rd. 64 sk. Ganske vist skulle der bruges 45 rd. 64 sk. til såsæd, 34 rd. 29 sk. til tærskeløn (Rasmus Tærskemand fik 24 sk. pr. tønne samt en pægl brændevin og en kande øl om dagen) og 40 rd. til *Høstfolk etc.*,

men købmanden kunne alligevel, når alt blev gjort op, stikke 256 rd. til side.³⁶

Det synes i det hele taget, som om Lund havde god forstand på at tjene penge – og på at holde på dem. Hans dødsbo kunne opvise aktiver på næsten 42.000 rd., mens passiverne kun beløb sig til godt 3.000 rd. Vel skal aktivernes størrelse ses i lyset af det oppustede prisleje under Napoleonskrigene, men alligevel... Det er især bemærkelsesværdigt, at Lund efterlod sig en række obligationer til en samlet værdi af 10.000 rd.; det er meget usædvanligt for en provinskøbmand på dette tidspunkt.³⁷ Den økonomiske situation var så favorabel, at Lund et år før sin død kunne oprette et testamente, hvor han rundhåndet delte ud til børn og svigerbørn. Også tjenestefolkene blev betænkt. Sophie Nielsdatter, der havde været i huset siden 1797, heraf de sidste syv år som husbestyrerinde, fik 400 rd. til bryllupsudstyr m.v. samt *vores Skiælderie som her hænger i dette Værelse ... tilligemed den Sæng ieg har ligget i og er død i, og dertil 3de pr Hørlærrets Lagen*. De to bodfolk måtte nøjes med den akkorderede løn (40 rd. hver om året), *endeel af mine Gangklæder samt hver en liden Reise Douseur i det mindste af 10 rd. ... Og hvad mine øvrige Tienneste Folk angaaer, da findes hver for sig deres Aarlige Accorderte Løn antægnnet paa en liden Notice i en liden dertil hørende Bog som ligger i det gamle Chatoll i den øverste Skuffe paa høyre Haand*.³⁸ Jo, Lund havde skam orden i sagerne, og dette indtryk forstærkes, når man gennemgår resten af skiftesagen samt købmandsbøgerne. Lund var også særdeles nidkær med hensyn til indkrævning af udestående gæld. Der er mange eksempler på, at han adskillige år i træk udsendte nytårsregninger til kunder, der skyldte endog ganske små beløb. Dog opgav han som regel, hvis kunden ikke havde reageret på femte eller sjette henvendelse... Ved skifteforvalternes gennem-

personer, med hvem Lund indgik akkorder. Antallet af akkorder pr. år varierer fra 0 til 9 og den totale akkorderede kornmængde fra 0 til 435 tdr. Det er ikke muligt at afgøre, hvor stor købmandens samlede kornforsyning har været, men der er rimelig grund til at tro, at om ikke alle, så i alt fald langt de fleste og vigtigste akkorder er medtaget.³⁹ Under alle omstændigheder viser de utallige små notitser om udgifter til påske-, pinse- og juleoffer til kirkens betjente og *Nyt Aars Contingent* til lægen, barberen, hårskæreren, posten, musikanten, politibetjentene m.fl., at Lund var meget omhyggelig med at notere sine indtægter og udgifter.

Over halvdelen af Lunds kornaftaler var éngangsaffærer. Dette gælder således fem af de seks akkorderende præster. Blandt disse finder vi for resten præsterne i Skørpinge og Høve; deres forgængere havde 50 år forinden været faste leverandører til Peder Nold.

Den eneste "trofaste" præst var Lars Chr. Dan i Gierslev sogn en halv snes km. nord for Slagelse. Fra 1800 til 1802 sendte han hvert år ca. 10 gårdmænd fra Løve og Gierslev ind til købmand Lund. Tilsammen udgjorde de dog kun halvdelen af decimanterne i de to landsbyer, og den tredje landsby i sognet, Knudstrup, savnes helt på præstens "kornkonto". Købmanden så heller ikke meget til præstegårdens egen avl. I en indberetning om sognekaldets beskaffenhed og indkomster (dateret 1802) citerer pastor Dan ellers sin forgænger for, at præstegården efter udskiftning og jordforbedring var kommet op på en avl på 300–400 tdr. *af alle Slags, og dette har gjort, at Tienden kunde anvendes til Penge, og endog sælges af Gaardens Avling...*⁴⁰

Lunds "kassebog" afslører, at pastor Dan var en såre flittig kunde i årene 1800–1803. I 1800 er han f.eks. noteret for 24 køb. Det drejer sig om så forskellige varer som bergensfisk, salt, tjære, sort silke, porcelænstallerkener,

skrivepapir, vin og brændevin (hvor flaskerne og kassen blev leveret tilbage og godsrevet!) og kirkeoblater (1.000 stk. i både 1800, 1801, 1803 og 1806). Sammenhængen mellem kornhandelen og præstens varekøb fremgår tydeligt af "kassebogen", og Dans kreditkøb svinde da også betydeligt ind i 1804 for helt at ophøre i 1806. Dette udelukker selvfølgelig ikke, at præsten kan have fortsat som kontantkøbskunde, men det virker mere sandsynligt, at han har fundet sig en anden købmandsforbindelse.

Blandt Jonas Lunds akkordtagere finder vi også tre af pastor Dans sognebørn: To selvejere (arvefæstere?) og en kommunitetsbonde. Største leverandør var selvejerer Lars Jørgensen (ca. 55 tdr. land), der stod for 51 tdr. byg i 1800 og 12–23 tdr. i 1802–1804. Jørgensen havde også fast konto i "kassebogen". Kontoen strækker sig over hele 15 år, men mange år ses der kun et eller to kreditkøb.

Mere bemærkelsesværdig er Hans Hansen i Jernbjerg, der var arvefæster under Sorø akademi (Brorupgård). Den 7. oktober 1800 indgik han akkord *om alt det Byg hand kand sælge*, og det viste sig at blive 61 tdr. De følgende to år præsterede han henholdsvis 75 og 88 tdr. Og som om dette ikke kunne være nok, leverede han 1801/02 tillige 20 tdr. havre, 12 tdr. rug og 5 3/4 tdr. hvede. Kornleverancerne i 1801/02 og 1802/03 måtte fordeles over en halv snes kørsler, og i 1801/02 fik Hansen et udestående på hele 340 rd. Man skulle tro, at han benyttede lejligheden til at købe varer for i alt fald nogle af pengene, men det var ikke tilfældet, og i det hele taget er han kun noteret for ét eneste køb i kassebogen: 1 skæppe stenkul i 1797! Hansen modtog heller ikke – som visse andre akkordtagere – penge på forskud; nej, han ventede med at få betaling, indtil den sidste portion var leveret.

Man kunne fristes til at tro, at Hansens korn ikke bare kom fra ham selv,

men at også de to andre gårdmænd i Jernbjerg var involveret. Men hvorfor skulle Hansen først opkøbe de andres korn for derefter at videresælge det til købmanden? Jernbjerg ligger kun 3 km. fra Slagelse, og naboerne kunne sagtens levere det selv. En anden mulighed var, at Hansen havde fæstet landsbyens kirketiende og leverede den in natura. Dette er imidlertid heller ikke tilfældet.⁴¹

Det er da heller ikke utænkeligt, at Hansen selv har været i stand til at kaste så meget korn på markedet. Hans gård blev i 1803 overtaget af en ny arvefæster, og ved denne lejlighed anføres det, at bygningerne var i god stand, og at der var lagt 17 tdr. byg, 15 tdr. havre og 8½ tdr. rug i jorden. Det er ca. 50 % mere end Peder Sørensen i nabolandsbyen Havrebjerg, der ifølge Karen Schousboes beregninger var i stand til at sælge ca. 50 tdr. korn om året i perioden 1800–1810.⁴² I denne forbindelse er det værd at bemærke, at arvefæsteordningen fritog Hansen for at erlægge naturalieafgifter til godset, men han skulle til gengæld i en årrække betale værdien af 8½ tdr. rug, 8½ tdr. byg og 8½ tdr. havre.⁴³

Ud over præsterne og bønderne havde Jonas Lund også flere leverandører blandt købstadsbefolkningen. Der skal knyttes en bemærkning til to af dem. Niels Habakuk Crone hørte til "noget-for-noget"-typen. Han var felbereder, og Jonas Lund forsynede ham med råvarerne bede- og værskind foruden diverse dagligvarer.

Mere iøjnefaldende er borgmester, kancellisekretær Jørgen Mandix' handelsmønster. I hvert af årene 1800–1804 leverede han præcis 60 tdr. byg. "Kassebogen" viser, at ordningen allerede eksisterede i 1799, og den kan have været af endnu ældre dato. Under alle omstændigheder dukker Mandix op i "kassebogen" i januar 1797, og det sker med manér! Den fuldstændige fortegnelse over de første fire måneders 39

kreditkøb lyder således: 68 flasker rødvin, 10 flasker gammel vin, 1 pot ung vin, 6 pletter dansk brændevin, 78 pægle akvavit samt 30 pægle og 5 flasker rom!⁴⁴ Langsomt blev repertoire udvidet. I marts 1798 finder vi 1½ anker *gott Øll* og i maj sågar både brunrødt og tjære. Siden ses også lidt jern og tekstiler i ny og næ, men de våde varer stod stadigvæk øverst på ønskesedlen. I 1801 skete der imidlertid et drastisk fald i købelysten, og i 1803 – et år før den sidste kornakkord – ophørte kontoen totalt.

Vel vidende, at en konto i en hovedbog ikke siger den fulde sandhed om kontakten mellem købmand og kunde, tør man nok bruge Mandix som et – ganske vist outreret – eksempel på, at intensiteten af handelsforbindelser kunne undergå dramatiske ændringer, at en kunde kunne frekventere flere købmænd på samme tid, og at en købmand kunne bruges på mange forskellige måder. Det forekommer i hvert fald højest besynderligt, hvis Mandix' husstand skulle have dækket forbruget af kolonialvarer ved *kontanthandel* hos Lund, samtidig med at alkoholkontoen løb fa-retruende i vejret.

Jonas Lund foretog kun beskedne kornopkøb fra omegnens godser. Forvalterne på Løvegård, Gyldenholm (ca. 10 km. sydøst for Slagelse) og Ødemark (ca. 10 km. mod nordøst) havde dog enkelte år leverancer fra 36 til 172 tdr. Til gengæld havde købmanden i årene 1800–1802 en ganske interessant kontakt på Ringstedkanten. I disse år sendte forvalteren på den lille herregård Mørup næsten alle sine gårdmænd i Bringstrup og Sigersted (4–5 km. vest for Ringsted) til Slagelse med hver 3–6 tdr. byg, svarende til ca. halvdelen af landgilden.⁴⁵ Ordningen ophørte antagelig i forbindelse med, at godset skiftede ejer i 1803. Hvorfor forvalteren valgte at benytte en købmand i Slagelse frem for i Sorø eller Ringsted, må stå hen i det uvisse. Personlige forbindelser

kan spille ind, men det er også muligt, at Lund kunne tilbyde en bedre pris.

I modsætning til Nolds kornbøger indeholder Lunds kornbog næsten altid oplysning om den akkorderede pris, og i en del tilfælde angives tidspunktet for akkorden også. Aftalen blev normalt indgået i september eller oktober, og langt de fleste leverancer fandt sted fra november til januar. Undertiden blev en akkord suppleret med en ny i begyndelsen af det nye år, men der er flere eksempler på, at forårsakkorderne var vanskelige at opfylde. Det samme gælder for enkelte af efterårsakkorderne. Det mest grelle eksempel er pastor Dahl i Havrebjerg, der i november 1800 lovede at levere 100 tdr. *Reent, Sundt* byg, men kun magtede at præstere 8 tdr. En sjælden gang hændte det også, at der blev leveret en anden kombination af kornsorter, end det var aftalt. Ligeledes forekom det, at prisen blev anderledes end aftalt. Det skete således i 1800, hvor Mørup-byggen blev betalt med 3 rd. 40 sk. pr. td., dvs. det samme som kapitelstaksten. Akkorden lød ellers på 1 mk. (= 16 sk.) under kapitelstakst. Denne akkord er så afgjort den hyppigst forekommende i kornbogen, og der er derfor ikke så voldsomme prisvariationer inden for det enkelte år. Dog kan det bemærkes, at felbereder Habakuk måtte finde sig i at blive betalt 2–3 mk. under kapitelstaksten, og at Mandix' og Lunds aftale åbenbart indebar samme pris (3 rd. pr. td.) for alle årene. Borgmesteren har formentlig ærgret sig over denne ordning, for den betød, at han de fleste år blev betalt ca. 1 mk. dårligere end hovedparten af de øvrige sælgere.

Marcus Lauritzen, Korsør

Det var meget almindeligt, at Slagelsekøbmænd lejede pakhuse hos købmænd i Korsør. Jonas Lund var ingen undtagelse. Han opbevarede sine varer hos

Marcus Lauritzen. Ellers havde de to mænd tilsyneladende ikke meget med hinanden at gøre. Lauritzen optræder i alt fald kun få steder i Lunds "kassebog".

Set fra Lauritzens synsvinkel har Jonas Lund sikkert ikke synet af ret meget. For Lauritzen havde mange jern i ilden. Han var en rigtig matador. Lauritzen, der blev født i Skanderborg ca. 1737, tog borgerskab i Korsør 1771, og allerede få år efter placerede han sig som en af de førende købmænd. Efter næringstaksterne at dømme nåede han sit højdepunkt i første halvdel af 1780'erne, hvor han rangerede fire gange så højt som de andre større købmænd. På samme tid havde han 16 ansatte, hvad der svarede til ca. 10 % af alle tjenestefolk i byen. Ved sin død i september 1795 "nøjedes" han med otte.⁴⁶

Lauritzen var ubestridt den største grundejer i Korsør. Brandtaksationen fra 1791 oplyser, at han på dette tidspunkt ejede 15 af købstadens 210 ejendomme, og den samlede taksationssum udgjorde 20.990 rd., svarende til 16 % af byens totale vurderingssum (kirken iberegnet!).⁴⁷ Han rådede over hele tre store gårde, deriblandt det statelige gæstgiveri "Kongegården", en vindmølle og en række små lejevåninger. I 1792 overtog han desuden tre småhuse og indrettede dem i tidens stil til arbejdsanstalt med spindeskole.⁴⁸ Han var også stærkt involveret i større offentlige arbejder. I 1785 påtog han sig f.eks. at reparere magasinbygningen på Korsør fæstning; denne bygning blev fortrinsvis brugt til oplagring af korn til offentligt forbrug.⁴⁹

Lauritzen var tillige byens suverænt største jordejer. 100 tdr. land blev det til, fordelt på hele 26 åse. Det drejede sig om 22 % af den samlede bymark.⁵⁰ Det sidste år var mere end 40 % af jorden dog bortforpagtet. De mange regnskabsbilag i det omfattende dødsbo kaster et lille glimt ind over den praktiske

En sand matador har behov for en ordentlig bolig! Korsør-købmanden Marcus Lauritzen havde sit domicil i en gæstgivergård, der blev bygget i 1761 af byens daværende storkøbmand, Rasmus Langeland. Ejendommen er kendt under tilnavnet "Kongegården". Det formodes, at navnet skyldes de mange kongelige besøg i tidens løb. Foto Flemming Jensen.

side af landbruget. Således fremlagde bonden Henrik Hansen i nabolandsbyen Tårnborgh en regning på 6 rd. for at have pløjet Lauritzens marker i seks dage i 1793 – et af de mange eksempler på, at omegnens bønder tjente på serviceydelser for købstadsbefolkningen – daglejerkonen Barbara Hansdatter krævede 7 rd. 81 sk. for 85 korn- og høhøstdage i løbet af fire år, og hyrden på Halsskov ville have 2 rd. 24 sk. for at have passet på 10 malkekøer, 3 tyre, 3 spædekalve, 7 får og 16 svin.⁵¹

Man kunne forvente, at en købmand af dette format ville have store skibsbesiddelser, men listerne over aktiver omfatter kun tre mindre fartøjer i indenlandsk sejlads. En nærmere undersøgelse viser imidlertid, at Lauritzen også red med på "den florissante bølge". I 1782 købte han brigantinen *Fortuna* på

68½ kommercelæster, og året efter blev den sendt på togt til Vestindien.⁵² Det viste sig hurtigt, at Lauritzen havde spændt buen for højt, men Morten Qvistgaard til Gerdrup og Lyngbygaard kom ham til undsætning. I marts 1783 indgik de en aftale, der var særdeles favorabel for Lauritzen. Godsejeren købte skibet, men accepterede at dele alle indtægter og udgifter lige over med købmanden. Til gengæld påtog Lauritzen sig alt det administrative arbejde, men det betød også, at det var ham, der i første omgang indhøstede hele fortjenesten. Ved sin død havde han endnu ikke foretaget afregning for det sidste togt (marts 1793-september 1794), så Qvistgaard var ikke sen til at indfinde sig hos skifteforvalterne med regnskabet for rejsen. Fortuna havde aflagt besøg i Wolgast, Hull, Lissabon, Genua,

Palermo, Girgenti, Cadix og Hamburg. Trods store udgifter til proviant, reparation, assurance m.v. havde rejsen indbragt et overskud på ca. 1.300 rd. Men Lauritzen havde så sandelig også behov for penge. Skiftesagen taler nemlig sit meget tydelige sprog om, at købmanden var hårdt i klemme i de sidste år, og i de allersidste måneder fik han hele tre gældssager på halsen. Skiftesagen, der først sluttede i 1799, indeholder fordringer på over 50.000 rd. Aktiverne blev beregnet til 17.579 rd., men den reelle værdi må have været langt højere, da nogle af ejendommene blev bortauktioneret langt under vurderingssummen, ligesom boopgørelsen kun medtager de udestående, det var lykkedes at indkræve.⁵³

Hvorfor gik det så galt? I et brev til en af sine handelspartnere den 4. januar 1795 angiver Lauritzen selv "det islandske eventyr" som hovedårsag til miseren. I 1786 var handelen på Island givet fri til alle undersætter under den danske konge. Det var mestendels københavnske og – i lidt mindre grad – norske og holstenske købmænd, der benyttede sig af muligheden, men i 1788 eller kort derefter etablerede Lauritzen et faktori på øen, hvortil han importerede et bredt sortiment af varer spændende fra korn, salt og jern til tobak, tekstiler og fiskegrej. Returladningen bestod fortrinsvis af fisk, uld og fårekød. I november 1793 blev faktoriet og alle varerne afhændet til den københavnske købmand Frederik Lyng.

Men tilbage til Sydvestsjælland. Det er ikke muligt at skaffe et totalt overblik over Marcus Lauritzens opland, eftersom der kun er bevaret en ekstrakt af hovedbogen over købstadskunder, embedsmænd og godsejere m.fl., men ingen notater om bondebøgernes indhold. Hovedbogsekstrakten viser dog klart, at Lauritzen havde handelsforbindelser over hele Vestsjælland, og der er en del gengangere fra Jonas Lunds handelsbøger.

De indkomne fordringer viser, at Lauritzen i det sidste leveår opkøbte mere end 5.000 tdr. korn, og hans totale kornforsyning har uden tvivl været væsentligt større.

Vi møder kun fem bønder blandt "kornkreditorerne", og ingen af disse krævede betaling for mere end 11 tdr. korn.

Det kunne de fire købmænd – tre fra Slagelse og en fra Korsør – bestemt ikke nøjes med. Af disse påkalder Korsørkøbmanden Poul Berg sig størst interesse. Han havde i flere år forsynet Lauritzen med langt over 100 tdr. korn.⁵⁴ Han havde også næsten hver måned i fire år solgt alle mulige forskellige slags varer til Lauritzen, og Bergs samlede fordring løb derfor helt op i 3.295 rd. Men der må også være gået mange ydelser den anden vej, for i Lauritzens hovedbog var Berg noteret for 2.188 rd. Det ser bl.a. ud til, at Berg hyppigt har fragtet varer på Lauritzens fartøjer. Relationen mellem de to kan tjene som et eksempel blandt mange på, at nærtboende købmænd i vid udstrækning bistod hinanden med varer og ydelser. Det var en hensigtsmæssig ordning, der gjorde, at den enkelte købmand undgik at binde meget stor kapital i varelagre for at undgå varemangel i tider med knaphed.⁵⁵

Der var mange store konti i Lauritzens hovedbog, og flere kunder fik tydeligvis en slem overraskelse, da de blev præsenteret for beløbet. En af dem var degnen P. C. Bruun i Tårnborgh, der svarede igen med følgende ord: *I Anledning af Deres Velbyrdigheds mig tilstillede Skrivelse ... om at være skyldig... 73 rd. 3 mk. 4 sk. for bekomne Vahre i Aarene 1793, 94 og 95, kand jeg icke uden største Beundring, berette..., at det falder mig gandske besynderligt, at den afdøde icke har afskrevet meere paa denne Gield end 9 Td. Byg... – og så følger en redegørelse for Tårnborgh-bøndernes leverance af degnekorn de pågældende år. Den beløb sig i alt til 35 tdr. byg til en*

3 ^{de}	4 fra Nickenhaavn	2 11
4	1 fra Ditte, og fra Altona	1 6
7	1 fra Altona	12
	2 fra Nickenhaavn, fra Altona, og fra Slagelse	
	3 fra Altona, og fra Slagelse	3 6
10 ^{de}	3 fra Altona, og fra Slagelse	1 6
11 ^{de}	1 fra Altona	12
14	2 fra Altona, og fra Slagelse	1 10
17	1 fra Altona, og fra Slagelse	10
21	3 fra Altona, og fra Slagelse	4 10
24	1 fra Altona	6
25	1 fra Altona	1 8
28	2 fra Nickenhaavn, fra Altona, og fra Slagelse	4

1 ^{de}	12
Januar	5 5 2
Februar	6 2 2
Marts	3 5 10
April	9 3 6
Maj	6 2 2
Juni	3 5 2
Juli	2 4
Eft. omhandlede af	
August	59 4 6
Sept.	2 2
Oktober	1 2
Nov.	3
Dec.	4
Eft. omhandlede af	
50 ^{de}	2 4
Korsør Bøck Contoir	
December 1795	
Jens Lam	

Blandt de mange papirer i Marcus Lauritzens skiftesag ligger der en specificeret fordring fra postmester Dam i Korsør. Regningen drejer sig om brevporto- og avisudgifter i 1795. Det fremgår, at Lauritzen abonnerede på Københavns Adresse-Contoirs Efterretninger, Iversens Fyenske Avis, Altonaischer Mercurius samt en avis fra Hamburg. Skifter fra andre Korsør- og Slagelse-købmænd tyder på, at det var almindeligt, at egnens købmænd abonnerede på mindst to af disse aviser. Postmesterens regning viser også, at Lauritzen afsendte eller modtog breve næsten hver eneste dag, og den giver hermed et lille indtryk af, hvor meget korrespondance, der var forbundet med at være en stor provinskøbmand i slutningen af 1700-tallet.

værdi af 76 rd. 48 sk.⁵⁶ Men alligevel omfattede den kun en fjerdedel af sognets gårde.

Lauritzens skifte indeholder ellers så godt som ingen oplysninger om opkøb af præstetiende eller degnekorn. Derimod bestod en stor del af godsernes kornleverancer af tiendekorn. Forvalteren på Antvorskov fremlagde således en regning vedrørende tiende fra Lundforlund, Gerlev og (Slots) Bjergby sogne (3-7 km. syd for Slagelse). Navnelisten viser, at praktisk taget alle gårdmændene i de tre sogne havde deltaget i transporten. Det er påfaldende, at gård-

mændene i Lundforlund alle afhændede 10 tdr. byg, mens bønderne i de andre sogne nøjedes med 3-4 tdr. Sandsynligheden taler for, at Antvorskov gods ikke blot har forpagtet kirke- og kongetiende, men også præstetiende i Lundforlund. Denne formodning bestyrkes af, at Lundforlund og Gerlev sognes præstetiende i 1802 udgjorde i alt 124 tdr. byg (eller ca. 3 tdr. pr. gårdmand) foruden en smule rug og havre.⁵⁷

Trods beliggenheden nordøst for Slagelse havde Ødemark endog meget fine handelsforbindelser til Marcus Lauritzen, og i 1794/95 aftog købmanden ca.

Marcus Lauritzens kornleverandører. Trekkanterne markerer bopæl for dem, der vides at have solgt korn til købmanden 1793-1795. Uden for kortet ligger Hørbygård ved Holbæk.

209 tdr. byg fra dette gods. Sammen-sætningen er ikke uinteressant: 63 tdr. hovedgårdsavl, 31½ tdr. kongetiende fra nabosognet Gudum og 114 3/4 tdr. kongetiende fra Høve sogn (ca. 7 km. nordøst for *Skælskør*).⁵⁸ Forsyningerne fra Holsteinborg har uden tvivl haft en endnu mere broget proveniens, for dette gods rådede i slutningen af 1700-tallet over kirketiende fra ni sogne og kongetiende fra to, og sognene lå spredt over en stor del af Antvorskov og Korsør amter.

Tersløsegård, derimod, er kun registreret for leverance af landgildekorn. I løbet af marts og april 1794 blev der transporteret 300 tdr. havre og 16 tdr. byg fra det midsjællandske gods til Korsør. Handelen gav anledning til en ret omfattende brevveksling mellem Lauritzen og forpagter Boller. I et brev af 7. april 1794 var købmanden så let-sindig at love, at han *med denne Ugges Udgang* skulle remitere *Deres Velædelhed en god Klatpenge paa bekomne*

Korn Vahrer. Men tiden gik, Boller fremsendte den ene rykker efter den anden, og Lauritzen gav det ene henholdende svar efter det andet. Én gang berettede han, at havren var ved at blive solgt i England, ved en anden lejlighed fortalte han om en havretransport til Amsterdam, der meget snart ville kaste penge af sig. Til sidst – i et brev, dateret 4. april 1795! – finder vi denne lidt bitre bemærkning fra købmanden: *Imidlertid formoder min Ven ikke har nødigt at være forlægen for Penge siden de i aar har holdt deres Kornvahrer til Freisleben for saa godt Kiøb...* Forpagteren havde åbenbart, klog af skade, valgt at afsætte det næste års høst til en købmand i Ringsted.⁵⁹

Naturligvis – fristes man næsten til at sige – leverede Morten Qvistgaard også masser af korn til Lauritzen. Hans fordring omfatter alle fire kornsorter, deriblandt en samtidig leverance af hovedgårds- og landgilderug. Hovedgårdsavlren kostede 24 mk. pr. td., landgilderugen 21 mk.⁶⁰ I øvrigt blev rugen slet ikke sendt til Korsør, men afskibet fra Skælskør, der ligger mere centralt i forhold til godset. Skælskør-købmændene har uden tvivl følt sig godt fornærmede over den slags transaktioner.⁶¹

Marcus Lauritzens skiftesag indeholder ikke nær så mange prisoplysninger som Nolds og Lunds kornbøger, og der er også forbundet en del problemer med at anvende Lauritzens priser. Mange steder er det således ikke muligt at skelne mellem hovedgårdskorn og tiende- eller landgildekorn. Alligevel er det tydeligt, at Lauritzen – i alt fald under visse omstændigheder – var villig til at give relativt højere priser end Lund. Men det er også kun naturligt, når Lauritzen ønskede at tiltrække kunder fra et større opland. Mens det hørte til de absolutte sjældenheder, at Lund gik højere op end 1 mk. under kapitelstaksten, indeholder Lauritzens skiftesag flere eksempler på, at forårs- og sommerleverancer af tiende- og land-

gildekorn blev betalt 1 mk. over kapitelstaksten. Men ofte holdt han sig 1 mk. under kapitelstaksten (det gælder bl.a. ved leverancer af landgildebyg-, -rug og -havre fra det ret fjerntliggende Sorø Akademi) eller sågar 2 mk. under (som f.eks. ved det ovennævnte tiende-korn fra Antvorskov gods).

Holsteinborg og Fuirendal godser hørte så afgjort til blandt Lauritzens vigtigste handelspartnere. I det fælles godsarkiv findes der en omfattende korrespondance mellem greven, Heinrich Holstein (d. 1796), der boede i Holsten, og de skiftende forvaltere på de to sjællandske godser.⁶² Der er derfor usædvanligt gode muligheder for at studere, hvordan handels- og forsyningssituationen så ud fra godsadministrationens synsvinkel. Brevene giver et meget negativt billede af købmændene i *de smaae Kiøbstæder*. Der lyder gentagne klager over købmændenes lave indkøbspriser, som navnlig skulle gå ud over bønderne.⁶³ Købmændene var heller ikke særligt villige til at betale med det samme; de foretrak at vente til nærmestkommende juni termin.⁶⁴ Og ofte krævede de tillige at levere varer som modydelse for kornet. Men de materialer, som købmændene kunne tilbyde, var ikke altid tilfredsstillende. F.eks. lyder der beklagelser over, at det hverken i Korsør eller Næstved var muligt at opdrive ordentligt tømmer til bjælker. Dette måtte i stedet hjemskrives fra København.⁶⁵ Men det værste var, at man ikke kunne stole på købmændenes likviditet, *da Omstændighederne hos disse Folk ere svage, ja existerer Dødsfald, faaer man slætt intet.*⁶⁶

Som kontrast til de lokale købmænd fremhæves Ærøskipperne gang på gang. Disse skippere, der først og fremmest kom fra Marstal, stod i slutningen af 1700-tallet for en meget stor del af korntransporten mellem Sydvestsjælland og Hertugdømmerne. De aflagde imidlertid ikke bare visit i købstadshavnene, men var også flittige til at besøge

Holsteinborgs lille havn i Bisserup få km. øst for hovedgården. Godsforvalter Lange noterer veltilfreds, at *Bonden som forhen ... har maattet kiøre til Korsør er meget lindret ved denne korte Transport.*⁶⁷ Ærøskipperne roses også for deres evne til at betale allerede ved modtagelsen af kornet, og den 3. november 1789 udbryder godsforvalteren imponeret: *Det Korn ... har dee solgt til Errøe Skipperne pr. Tønde 14 mk og for noget sidst 14½ mk, hvilken Priis er den samme som høy naadig Herren melder at Kornet gielder i Holstein, derfor det for os ubegriibeligt at disse Errøe Skipperne kand give saa meget.* Forvalter Klüwer på Fuirendal var knap så begejstret den 14. november 1791: *Besønderlig er det at Erøe Skipperne icke betaler Kornet dyrere end 9 mk Tønden, til hvilken Priis endog Kiøbmændene i de smaae Kiøbstæder sælger til dem, og at de alle kand være eenige om icke at give meere.* Det virker, som om godsforvalterne allerede i begyndelsen af 1790'erne – ganske få år efter, at Ærøboerne var begyndt at dukke op i Bisserup – følte sig dybt afhængige af disse skipperne. Og man fornemmer den bedrøvelige stemning, når de en gang imellem svigtede den lille havn. *Gud skee lov, at dee Errøeboer kom her i Aar, thi ellers havde saavel vii som Bonden ikkun faaet liidet for Kornet, men for Tiiden er denne Handel ganske stoppet,* skriver Lange den 17. december 1791.⁶⁸

Men hvor meget korn blev der overhovedet solgt til Ærøskipperne, henholdsvis til de lokale købmænd? Til at besvare dette spørgsmål kan Holsteinborgs godsregnskaber inddrages. Som bilag til hovedregnskaberne ligger der for de fleste år oversigter over afsætningen af landgilde- og tiendekorn.⁶⁹ Hovedgårdsavlen var derimod bortforpagtet fra 1785 til 1803, og bøndernes eget salg er ifølge sagens natur ikke registreret. Det er også muligt, at oversigterne mangler et kornsalg hist og her, men det er næppe noget, der kan forstyrre

helhedsbilledet. En gennemgang af oversigterne 1780–1807 viser, at kornsalget, der normalt udgjorde 400–1.200 tdr., sædvanligvis blev fordelt på to-fem købere. I midten af 1780'erne finder vi bl.a. Næstved-købmændene Stennike og Harboe, og i begyndelsen af 1790'erne spillede Aaris i Korsør og Bay i Skælskør en stor rolle. Frem til midten af 1790'erne nævnes der kun en eller to Ærøskipperne om året, og deres andel af det totale salg nåede næppe over 20 %. Efter 1795 skiftede billedet totalt. Herefter optrådte der praktisk taget ikke købere fra de lokale købstæder, og Bisserup-skipperen Jørgen Petersen var den eneste, der formåede at blande sig med Ærøskipperne. Til gengæld nævnes der visse år fem-seks købere derfra. Det kan være fristende at sætte Holsteinborgs ensidige satsning på Ærø-folkene i forbindelse med de dårlige erfaringer med Marcus Lauritzen. Men mange andre faktorer kan være nok så væsentlige – f.eks. ændringer i godsadministrationen; godsforvalter Lange døde således næsten samtidig med Lauritzen.

Der er også grund til at sammenligne købmændenes og Ærøboernes priser. Godsforvalterbrevene giver et klart indtryk af, at forvalterne – ikke mindst Lange – kunne være meget ombejlede af købmænd, men de forstod i bogstaveligste forstand at sælge sig så dyrt som muligt.⁷⁰ Det fremgår også, at købmændene meget ofte gav tilbud på 20 sk. under (tilstundende) kapitelstakst.⁷¹ Dette stemmer ganske godt med de mange spredte notitser om aktuelle priser i købstæderne. Disse priser, der antagelig er identiske med købmændenes opkøbspriser ved løbende handel, lå i vinter- og forårs månederne gerne ½–2 mk. under kapitelstakst og kun helt undtagelsesvis over kapitelstaksten.⁷² Godsforvalterbrevene indeholder dog også eksempler på, at både Lauritzen, Aaris og Bay gav ganske gode priser ved køb fra godserne, og dette bliver endnu mere tydeligt, når kornets ringe kvali-

Om den gode jagt "Attenhundrede" - bygget i Marstal i dette år - nogensinde har været i Skælskør eller Bisserup, må stå hen i det uvisse. Men den kan bruges som eksempel på de fartøjer, der anløb de to havne på denne tid. Skibsportrætter som dette anses normalt for at være særdeles pålidelige m.h.t. skrog og indretning. Men man kan stille spørgsmålstegn ved, om jagten virkelig har haft så stort et spring, dvs. så krum en overflade, som det fremgår af billedet. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, SR-982:68.

tet bliver taget i betragtning.⁷³ Godsforvalterne synes nemlig at have haft en udpræget tilbøjelighed til at afsætte det dårligste korn til de lokale købmænd. Generelt kan man derfor ikke sige, at købmændene i første halvdel af 1790'erne gav dårligere priser end Ærøskipperne. Noget andet er, at købmændenes gode priser muligvis kan være fremkaldt af den konkurrence, som Ærøskipperne påførte dem. For perioden efter 1795 foreligger der et forholdsvis stort materiale til belysning af Ærøskippernes priser. De fleste af Ærøboernes opkøb fandt sted i april (*naar Søen aabner*), og det er derfor naturligt at sammenholde disse forårspriser med de sjællandske kapitelstakster. Det viser sig, at Ærøskipperne ofte var tilbøjelige til at betale 1–2 mk. over kapitelstakst;

ja, et enkelt år endda hele 3 mk. Men der er markante undtagelser. De fire opkøb i foråret og sommeren 1797 skete således 4½ mk. under kapitelstakst, og noget tilsvarende, om end knap så grelt, fandt sted i 1798 og 1802. Men selv om Ærøskipperne disse år betalte væsentligt dårligere end f.eks. Jonas Lund, valgte godsadministrationen altså at holde fast ved Ærøboerne – måske på grund af deres evne til at yde øjeblikkelig betaling.

Konklusion og afsluttende bemærkninger

Denne artikel er fremstået som en komparativ analyse af tre købmænd af hver sin type, i hver sin by og i hver sin del af

perioden 1740–1807. Undersøgelsen viser, at de tre købstæder Skælskør, Slagelse og Korsør i høj grad betjente sig af det samme opland. Dette kan til fulde bekræftes ved at inddrage skifter fra andre købmænd og håndværkere. Ganske vist havde hver af købstæderne et indre og et ydre handelsområde, men end ikke det nære opland kunne den enkelte by have helt for sig selv. Således formåede Marcus Lauritzen at tiltrække store kornleverancer fra nabo-byernes ”baghaver“, og andre købmandsskifter viser, at det var almindeligt, at godsejere syd for Skælskør lod deres bønder fra Stignæs drage gennem Skælskør for at afsætte kornet i Korsør. I det hele taget synes de store købmænd i Korsør at have tiltrukket kornleverandører fra temmelig store afstande, og Lauritzens skifte viser da også, at kunderne – i alt fald i nogle tilfælde – blev betalt ganske godt for det. Jonas Lunds akkorder med Mørup dokumenterer imidlertid, at også Slagelse-købmænd kunne gøre indhug i andre købstæders naturlige opland. Og når andre varer og kilder bliver inddraget, fornemmer vi i højere grad et netværk mellem byerne. F.eks. var Skælskør – i hvert fald i 1730’erne – en vigtig mellemstation for lybske varer til Sorø, og Slagelse fungerede i stor udstrækning som forsyningskanal for københavnske varer til Korsør og Skælskør. Desuden havde Slagelse i 1730’erne en større tobaksplantage, der forsynede en stor del af Sydvestsjælland. Og et skifte efter en farver i Slagelse (1759) afslører et så kolossalt varrelager, at farveren uden tvivl har haft kunder langt uden for den nærmeste mil eller to.⁷⁴

Mange faktorer havde indflydelse på størrelsen af den enkelte købmænds opland; Nolds handelsbøger belyser således betydningen af slægtsforbindelser. De viser også, at en købmand kunne have flere slags opland – eller aktivitetstet – afhængig af varens art, for

Nolds kornhandelsopland var væsentligt mindre end kredithandelsområdet.

Det er en almindelig antagelse, at der var meget stabile handelsrelationer mellem købmændene og deres kunder, navnlig bønderne, i 1700–1800-årene. Allan Frandsen fremhæver således, at de bønder, der var kreditkunder hos de århusianske købmænd mellem 1830 og 1860, praktisk taget kun skiftede købmænd i forbindelse med fallit eller dødsfald.⁷⁵ Nærværende undersøgelse tager ikke stilling til bøndernes trofasthed, men den viser, at købmændenes økonomiske relationer til andre befolkningsgrupper i såvel købstad som landdistrikter kunne være særdeles svingende. Peder Nolds og Jonas Lunds kornbøger dokumenterer store udsving i præsternes og degnenes leverancer af tiende- og degnekorn. Lunds handelsbøger giver også en hel del oplysninger om svingninger i handelsintensitet med bysbørnene, og de viser, at en købmand kunne bruges på mange forskellige måder af forskellige kunder. Endelig belyser såvel Lauritzens korrespondance som Holsteinborgs forvalterbreve og regnskabsbilag, at godsadministrationerne havde flere ”heste at spille på“, og at de ofte overvejede sagen grundigt, før de traf deres valg om afsætning og indkøb. For godsforvalterne på Holsteinborg og Fuirendal blev Ærøskipperne efter 1790 et attraktivt alternativ til de lokale købmænd.

Undersøgelsen er med til at kaste lys over, hvordan kornakkordsystemet fungerede. Det påvises også, at aftaler om præstetiende og degnekorn ”i skæppen“ må have været ganske almindelige i Sydvestsjælland allerede i 1740’erne. Derimod kan artiklen ikke bidrage så meget til diskussionen om, hvor store mængder korn, bønderne var i stand til at sende på markedet. Dog giver Nolds kornbøger indtryk af en forholdsvis stor tilførsel af bondekorn – når man ser på den samlede forsyning, vel at mærke. For der er kun få tilfælde af bondele-

Den 56 m lange og 11 m brede magasinbygning på Korsør fæstning - opført i begyndelsen af 1600-tallet - blev i 1700-tallet brugt til opmagasinerung af korn til offentligt forbrug. En indberetning fra 1743 oplyser, at huset kunne rumme 600-700 tdr. korn og "Krudt og Kugler neden under" (Danske kancelli. D 102a). Der lå magasinbygninger i mange danske købstæder - dog fortrinsvis i byer med amtstuer. Kornet kom fortrinsvis ind gennem kornskatter fra bønderne i amtet, og det meste af kornet blev anvendt af militæret. Ved akut kornmangel i den pågældende landsdel kunne der dog åbnes for et magasin, således at den lokale befolkning for et beskedent beløb kunne modtage en afmålt ration. Foto Flemming Jensen.

verancer på mere end 20 tdr. om året, og de pågældende bønder havde tilsyneladende alle gårde langt over middel. En kursorisk gennemgang af skifteprotokollerne fra Korsør og Slagelse ca. 1750-1800 peger i samme retning. Der er kun fundet ganske få bondefordringer på kornleverancer over 10 tdr., og i det omfang, det har været muligt at skaffe yderligere oplysninger om disse bønder, har det vist sig, at de alle bestred gårde med et meget stort hartkorn.⁷⁶ Over for disse står Hans Hansen i Jernbjerg, der omkring 1800 var i stand til at forsyne Jonas Lund med ca. 100 tdr. korn om året. Han kan tjene som et eksempel på, at udskiftning, nye afgrøder og omlægning af skatte- og af-

giftssystemet gjorde det muligt for bønderne at sende meget mere korn på markedet end tidligere. Men han kan også bruges til at illustrere de store forskelle på bøndernes leveringsdygtighed, for der er ingen tvivl om, at Hansen var et usædvanligt tilfælde.

Hvad prishistorie angår, tyder gennemgangen af Nolds kornbøger på, at vestsjællandske kornakkorder om kornopkøb i midten af 1700-tallet blev fastsat i forhold til de amtslige kirkekøb i stedet for kapitelstaksterne, og priserne ved løbende handel rettede sig også i langt højere grad efter kirkekøbet. Der er derfor grund til at tillægge kirkekøbene væsentligt større interesse, end det hidtil har været tilfældet. En gen-

nemgang af skiftesager fra Korsør og Slagelse viser, at der også i 1760'erne og begyndelsen af 1770'erne foregik afregning af tiendekorn efter kirkekøb. Derimod er alle afregninger efter 1775 sket efter kapitelstakst. I 1770'erne og 1780'erne lyder akkorderne på 20 eller 24 sk. (dvs. 7–15 %) under kapitelstakst, og de 20 sk. er også, hvad Holsteinborgs godsforvaltere gentagne gange blev tilbudt i årene 1785–1792. Spredte notitser i Jonas Lunds "kassebog" viser i øvrigt også, at han sidst i 1780'erne opkøbte korn 20–24 sk. under kapitelstakst. Efter 1800 var hans normale takst derimod 16 sk. (ca. 5 %) under kapitelstakst.

Dette noget begrænsede og spredte materiale tyder altså på, at de sydvestsjællandske købmænds indkøbspriser gradvis nærmede sig kapitelstakstniveauet, og i årene omkring 1800 gav Ærøskipperne endda ofte 1–2 mk. over kapitelstakst. Disse resultater falder godt i tråd med Skrubbeltrangs konklusioner, hvorimod Rafners prisvurderinger ikke holder stik. Vel er købstædernes torvepriser ikke blevet inddraget i denne undersøgelse, men godsforvalterbrevenes oplysninger – der ganske vist ikke er uden tendens – giver absolut ikke indtryk af, at bønderne opnåede bedre priser end godserne, snarere tværtimod. Spredte notitser i diverse skiftesager peger i samme retning.

Der forestår endnu mange store opgaver for dansk prishistorisk forskning, og det samme gælder udforskningen af de økonomiske relationer mellem by og land. Et meget omfattende og uensartet kildemateriale er til rådighed. I denne artikel er kun to af de centrale kildegrupper blevet underkastet en nærmere undersøgelse. Købmandsbøger er desværre kun bevaret i meget ringe grad, men der dukker dog enkelte "nye" op en gang imellem. Nolds købmandsbøger er således skaffet til veje ved nyregistreringsarbejde på Landsarkivet for Sjælland i København. Derimod rummer

mange retsbetjentarkiver store mængder upåagtede skiftedokumenter, der ved minutøs granskning kan aftvinges et væld af værdifulde oplysninger om forgangne tiders økonomiske og sociale forhold.

Noter

Tak for oplysninger og gode råd fra Kirsten Borg, Mette Ehlers og Erik Helmer Pedersen. Tak for datateknisk bistand fra Lisbeth Ulsøe.

Forkortelser: EA: Erhvervsarkivet (i Århus); htk.: hartkorn; LAK: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (i København); mk.: mark; RA: Rigsarkivet (i København); rd.: rigsdaler; Rtk.: Rentekammerets arkiv; sk.: skilling; skp.: skæppe(r); tdr.: tønder.

1. Ole Feldebæk: Den lange fred 1700–1800, Olaf Olsen, red.: *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* 9, 1990, s. 81. Se også Knud Prange: *Svenskekrig – stilstand – opgang, Ståder i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*, Stockholm 1984, s. 32–48.
2. Erik Helmer Pedersen: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede. En oversigt, *Bol og by* 2. rk. 5, 1983, s. 53 og 64. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark 1720–1970* 1, 1972, s. 69.
3. Henrik Becker-Christensen: De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660–1750, *Erhvervshistorisk Årbog* 1979, s. 41–97. Artiklen er en af de bedste oversigter over købstædernes udvikling i denne periode.
4. LAK. Sjællands stiftamt. Købstædernes div. årlige indberetninger 1765–90 (S. No. 1a) (lægget: Nye kræmmere og handlendes antagelse til borgere 1775–76).
5. G. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark. Sjælland og Møen* 1, 1803 (repr. 1978), s. 250.
6. Om købstadslandbrug, se Michael Hertz: Avlsbrugere og avling på købstadjorder, *Bol og By* 1989, s. 72–92. Emnet er også kyndigt behandlet i Bjarne Weesch: *Købstadsjorderne i det attende århundrede*, 1985 (utrykt afløsningsopgave ved Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet).
7. Börje Hanssen: *Österlen. Allmoge, köpstafolk och kultursammanhang vid slutet av*

- 1700-talet i sydöstra Skåne, 1952 (repr. 1977).
8. Finn-Einar Eliassen: By og omland på 16–1700-tallet, *By og bygd. Stad og omland*, red. Rolf Fladby og Harald Winge, Oslo 1981, s. 122–138.
  9. Svend Larsen: *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede* 1–2, 1965; Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–1847*, 1977. Emnet ”købstadshegemoni” er også behandlet i Ole Degn: Byer, byhierarkier og byudvikling 1550–1700, *Historie* ny rk. 17, 1987–1989, s. 527–546.
  10. Allan Frandsen: Bonden og købmanden, *Fortid og Nutid* 34, 1987, s. 1–20; Margit Baad Pedersen: *Købmand og høker på landet. En ny erhvervsgruppe og dens rolle – økonomisk, socialt og kulturelt 1850–1900*, 1983; Henrik Vedel-Smith: Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet, *Festskrift til Vagn Dybdahl*, red. Finn H. Lauridsen, 1987, s. 412–429.
  11. Gregers Hansen: Købmændene i Saksøbing og Maribo i 1700-årene, *Fortid og Nutid* 25, 1972–1974, s. 20–62; Andreas Jørgensen: Borger og bonde på Møn i 18. århundrede, *Arkiv* 1, 1966, s. 16–29.
  12. Fridlev Skrubbeltang: Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede, *Festskrift til Erik Arup den 22. november 1946*, red. Astrid Friis og Albert Olsen, 1946, specielt s. 236–237.
  13. Kristof Glamann: Om kapitelstakst og kornmål, *Historisk tidsskrift* 11. rk. 4, 1955, s. 489–505. Se også Jens Holmgaard: Kapitelstaksters tilblivelse. En strid mellem Ålborgs borgmester og købmænd og Ålborg stifts gejstlighed om kapitelstaksterne for 1715, *Bol og By* 2. rk. 5, 1983, specielt s. 92–93.
  14. Lars Rumar: Assessed Average Market Prices (kapitelstakster) and the Prices of Cereal Grains in Denmark, 1800–1850, *Scandinavian Economic History Review* 1970, bl.a. s. 58 og 61. Se også Lars Rumar: Markegangsætningen i Norrbotten 1810–1850, *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang*, red. Svend Gissel, 1970, s. 157–173, hvor der bl.a. redegøres for, hvordan den svenske parallel til kapitelstaksterne blev fastsat.
  15. Claus Rafner: Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802, *Fortid og Nutid* 33, 1986, s. 86.
  16. Peter Friis Edvardsen: *En ringe Underretning om Schielschjør Kiøbstads gamle og nu værende Tilstand...*, 1759 (repr. 1983), s. 121; Sjællands stiftamt, Købstædernes indberetninger... (se note 4). Se også Ole Degn: Torv og marked, handelsbod og købmandsgård, *Dagligliv i Danmark*, red. Axel Steensberg, 4 (1720–1790), 1971 (2. udg. 1982), s. 135.
  17. Rafner: Fæstegårdmændenes skattebyrder (se note 15), s. 94; Karen Schousboe: Foldudbytte og bondeøkonomi, *Fortid og Nutid* 28, 1979–1980, især s. 48; Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, (*Administrationshistoriske studier* 7), 1983, s. 203–204. I Palle Ove Christiansen: *International Consumption Patterns in Peasant Households. A Danish Eighteenth-century Example, Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, red. Jens Chr. V. Johansen, E. Ladewig Petersen og Henrik Stevnsborg, 1992, s. 284–303, argumenteres der stærkt for bondens nære tilknytning til ikke blot det nære marked, men hele verdensmarkedet.
  18. Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede*, 1950, s. 126 og 133; Jens Holmgaard: Bortforpagtningen af baroniet Lindenborgs tiender ca. 1720 til 1752, *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, red. Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch, 1978, s. 147–166.
  19. Jens Holmgaard: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740, *Historie* ny rk. 12, 1978, s. 334–359; Lars Henningsen: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698–1847, *Sønderjyske Årbøger* 1981, s. 5–56.
  20. LAK. Skælskør rådstue. Grund- og næringstakster 1725–1821.
  21. RA. Regnskaber 1660-ca. 1848: Købstadsregnskaber, Skælskør, pk. 9, 1741–1753.
  22. LAK. Erhvervsarkiver. Peder Nold, købmand, Skælskør. Hovedbog 1725–1736 (1 pk.) og Kladdebog og kornbøger 1741–1757 (1 pk.).
  23. Jf. Baad Pedersen: *Købmand og høker* (se note 10), s. 101.
  24. I Allan Frandsens kildegrundlag indgår bl.a. to handelsbøger for kontanthandel fra en enkelt købmand. Dette materiale udnyttes til flere interessante detailanalyser. Frandsen: Bonden og købmanden (se note 10), s. 11–14.
  25. RA. Rtk. 2243.347.
  26. Jf. bl.a. Frandsen: Bonden og købmanden (se note 10), s. 7; Boje: *Danske provinskøbmænd* (se note 9), s. 151.
  27. RA. Regnskaber 1660-ca. 1848: Købstadsregnskaber, Skælskør, pk. 10, 1735–1764.

28. LAK. Vester Flakkebjerg herreds provsti. Skifteprotokol 1753–1790, fol. 60 og 65.
29. I 1751 indgik præsten i Karrebæk kontrakt med købmand Hansteen i Næstved om leverance af de næste tre års præstetende fra Karrebæk landsby. Kontrakten er bevaret i form af en afskrift i Hansteens skiftesag. LAK. Næstved byfoged. Skifteprotokol 1752–1760, fol. 369ff.
30. Om dårlig kornkvalitet, se bl.a. Jens Holmgaard: Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring, *Bol og By* 1. rk. 3, 1962, s. 7–22.
31. Kapitelstaksterne er trykt i *Kapitelstakster i ældre og nyere Tid*, udg. Statens Statistiske Bureau, 1904 (*Statistiske Meddelelser* 4. rk. 15:1). Kirkekøbene findes i LAK. Sjællands stiftsøvrighed, D.II. Kirkerregnskaber for Skt. Peders kirke, Slagelse, div. år 1737–1814.
32. Peder Nolds kornbog 1741–1749, s. 86 og 92. Om købmandsfortjenester, se bl.a. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*, 1981, bd. 1, s. 137–138; Boje: *Danske provinskøbmænd* (se note 9), s. 187–197.
33. EA. Købmand Jonas Lund, Slagelse. Kornbogen er ved en fejl slutdateret til 1807.
34. LAK. Slagelse rådstue. Kæmnerregnskaber (div. år).
35. RA. Regnskaber 1660-ca. 1848: Købstadsregnskaber, Slagelse (div. år). Sammenligninger mellem diverse ekstraskattemandtal og folketællinger giver indtryk af, at der i købstæderne var yderst få tjenestefolk under 12 år.
36. Jonas Lund. Kornbog 1800–1807, s. 60–62.
37. LAK. Slagelse byfoged. Skifteprotokol 1806–1815, fol. 195–196. En købmand med meget store udlån omtales i Lars Henningsen: *Handelsbyen Haderslev i 1700-årene, Sønderjyske Årbøger* 1992, s. 65–68.
38. Slagelse byfoged. Skiftedokumenter 1810–1812 (Jonas Lunds bo, bilag 1).
39. Der er fundet et par ekstra (men små) kornakkorder i kladdebogen. De er taget med i statistikken.
40. LAK. Sjællands stiftsøvrighed, B.V. Originale bidrag til stiftsbogen. Løve, Merløse, Møns, Ods og Ramsø herreder 1802–1804, 1831–1837 (beskrivelsen af Gierslev sogn, s. 19).
41. Jonas Lund. Kornbog 1800–1807, s. 3–4. LAK. Skt. Mikkels pastorat. A.4. Tiendesager 1797–1814.
42. Karen Schousboe, udg.: *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776–1839)*, 1983, s. 28 og 31. LAK. Sorø akademi. Nordre godsdistrikt. Fæste-protokol 1791–1809, s. 723–726.
43. LAK. Sorø akademi. Jordebog over Sorø Akademis nordre distrikts godser år 1804, s. 52–53.
44. Jonas Lund. Kassebog 1783–1809, fol. 259b.
45. LAK. Mørup gods. Skøder, adkomstbreve og jordebøger 1756–1824.
46. LAK. Korsør rådstue. Hovedregnskaber (div. år). RA. Regnskaber 1660-ca. 1848: Købstadsregnskaber, Korsør (div. år).
47. Korsør rådstue. Brandtaksation 1791–1800. Om købmænds andele af ejendomsmassen i andre byer, se bl.a. Gregers Hansen: *Købmændene i Saksøbing og Maribo* (se note 11), s. 29–32 og 39.
48. Om den samtidige arbejdsanstalt i Kalundborg, se Tyge Krogh: *Fattigvæsen og arbejdstvang – om kampen mod dovenskab og ørkesløshed i Kalundborg 1790–1840, Fortid og Nutid* 29, 1981–1982, s. 647–671.
49. LAK. Korsør og Antvorskov amter. Kopibog 1785–1786.
50. Korsør rådstue. Fortegnelser over ejerne af markjorderne m.fl. dokumenter vedr. markjorder 1701–1842.
51. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen II (hæfte 20, fordring 67, og hæfte 24, fordring 79 og 81).
52. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 197). Hans Chr. Johansen har påvist, at der netop i 1782–1783 skete et kraftigt boom i den danske søfart på Vestindien. Hans Chr. Johansen: *Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede, Erhvervshistorisk Årbog* 1975, s. 73.
53. Korsør byfoged. Skifteprotokol 1776–1800, fol. 489.
54. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 194).
55. Jf. Boje: *Danske provinskøbmænd* (se note 9), s. 138.
56. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 229).
57. Sst. (bilag 185). Sjællands stiftsøvrighed, B.V. Originale bidrag til stiftsbogen. Ringsted, Skippinge, Slagelse og Smørum herreder 1802–1804, 1831–1837 (lægget for Lundforlund og Gerlev sogne).
58. Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1795, Marcus Lauritzen I (bilag 198).
59. Sst. (bilag 164).
60. Sst. (bilag 197). Der kan iagttages prisforskelle på hovedgårds- og bønderkorn i flere andre købmændsskifter. Se bl.a. skiftet efter Christen Aaris' hustru, Karen Nielsdatter (Korsør byfoged. Skiftedokumenter 1780).

61. Gerdrup og Lyngbygårds handelsrelationer til de nærmeste købstæder omtales i Lotte Dombornowsky: Ca. 1720–1810, *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., 2, 1988, s. 223.
62. Denne gennemgang bygger udelukkende på de breve (1784–1792), der er trykt i Ole H. Christensen: *Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784–1792*, 1982. Der vil i det følgende blive henvist til datoer i stedet for sidetal, da datoreferencerne er mere præcise.
63. Sst., Holsteinborg 18.1.1785, 18.12.1790, 11.10.1791, Fuirendal 4.10.1785 og 11.10.1791.
64. Sst., Holsteinborg 18.12.1790.
65. Sst., Holsteinborg 28.1.1787. Dog ser langt over 90% af godsets opkøb af tømmer ud til at være foretaget i de nærmeste købstæder, først og fremmest Korsør. Ole H. Christensen: *Grevskabet Holsteinborgs økonomi og drift 1750–1800 – aspekter af en sjællandsk lokaløkonomi*, 1983 (utrykt speciale ved Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet), s. 68.
66. Christensen: *Storlandbrug* (se note 62), Holsteinborg 30.10.1791.
67. Sst., Holsteinborg 10.11.1790.
68. Sml. også sst., Holsteinborg 19.6.1791 og 29.11.1791.
69. LAK. Holsteinborg gods. Regnskaber med bilag for Holsteinborg og Sneding 1780–1795 (pk. 383–393) og Regnskaber med bilag for grevskabet Holsteinborg 1795–1807 (pk. 394–405). Regnskaberne for Fuirendal 1781–1795 (pk. 357–363) indeholder ikke oversigter over den samlede kornafsætning.
70. Se bl.a. Christensen: *Storlandbrug* (se note 62), Holsteinborg 9.10.1790.
71. Sst., Holsteinborg, navnlig 9.10.1790, 11.10.1791 og 24.1.1792, men også 18.1.1785, 18.10.1785 og 24.10.1786.
72. Nogle eksempler på normal pris: Sst., Holsteinborg 1.3.1785, 16.3.1790, 13.4.1790, 27.4.1790. Et par eksempler på høj pris: Sst., Holsteinborg 25.4.1786 og Fuirendal 4.4.1786.
73. Bl.a. sst., Holsteinborg 11.12.1792 og Fuirendal 3.4.1790 og 6.11.1790.
74. LAK. Slagelse byfoged. Skiftedokumenter 1749–1766 (II).
75. Frandsen: *Bonden og købmanden* (se note 10), s. 7–8. Frandsen gør dog samtidig opmærksom på, at bonden kunne anvende andre købmænd sideløbende til kontanthandel (s. 12).
76. I købmand Broer Møllers skifte fra 1778 omtales der f.eks. tre gårdmænd med leverancer på hhv. 64, 41 og 23 tdr. byg. De to sidstnævnte er blevet identificeret som brugere af gårde på hhv. 12 og 10 tdr. htk. Korsør byfoged. Skifteprotokol 1776–1800, fol. 34.